

Türkiye’de kırdaki sınıf mücadelelerinin tarihsel gelişimi-II (1980-2012)

Burak Gürel

Türkiye’de kırdaki sınıf mücadelelerinin 19. yüzyıldan 12 Eylül 1980’e değin gelişimini inceleyen ilk yazımızda yalnızca kentlere odaklanan bir sınıf analizinin üç nedenden ötürü eksik ve hatta yanlış sonuçlara varmaya mahkum olduğunu belirtmiştik. Birincisi, gelişmiş kapitalist ülkelerden farklı olarak, Türkiye nüfusunun yarısından fazlası 1980’lerin başına değin kırdaki yaşıyordu. İkincisi, tarımın dönüşümü ve kırdaki sınıf mücadelesi Kürt sorununun tarihsel gelişimini anlamak için anahtar bir konuma sahiptir. Tarımın Türkiye ekonomisindeki ağırlığı sürekli olarak azalırken (bileşik gelişme), başta Kürt coğrafyası olmak üzere bazı bölgelerde tarım temel ekonomik faaliyet ve istihdam alanı olmayı uzun bir müddet sürdürmüştür (eşitsiz gelişme). Toprak sorununun, yani büyük toprak sahipleri ile az topraklı ve topraksız köylüler arasındaki sınıfsal çelişkilerin Kürt coğrafyasında diğer bölgelerle mukayese kabul etmeyecek kadar büyük olması bu genel tabloya eklendiğinde, kırsal dinamiklerin Kürt hareketinin (1990’ların

başındaki zorunlu göç öncesindeki) gelişimini anlamak için taşıdığı önem açıklık kazanır.

Son olarak, hiç toprağı olmayanların toplam kır nüfusu içindeki oranının düşüklüğüne ve küçük ölçekli üretimin yaygınlığına bakarak Türkiye’de köylülüğün geçen yüzyılın büyük bölümünde kendi kendine yeterli, proleterleşme baskısı altında olmayan, bağımsız bir karakterde olduğu sonucuna varan tezlerin aksine, İkinci Dünya Savaşı’nın ertesinde kapitalizmin hızlı ve yaygın gelişiminin sonucunda Türkiye’deki köylülüğün önemli bölümü proleterleşmiştir. Proleterleşen köylülerin bir bölümü kentlere göç ederek 1960-80 döneminde sanayi havzalarını mücadeleleriyle sarsan kentli işçi sınıfını oluşturmuş, diğer bölümü köyünü terk etmemekle birlikte bazen köyünün yakınında, bazen de uzak bölgelerde tarım veya tarım-dışı sektörlerde emek gücünü satarak geçinmeye çalışmıştır. Toprağı ve diğer tarımsal üretim araçlarına erişimi kısıtlı olduğu için tarımdan elde ettiği geliri geçimine yetmeyen, emek gücünü satmaya mecbur olan köylü yığınları Türkiye proletaryasının önemli bir bölümünü oluşturan yarı-proleterler haline gelmişlerdir. Tüm bu nedenlerden ötürü, yalnızca kentlere odaklanan incelemeler Türkiye’deki sınıf mücadelelerini bütünlüklü olarak analiz etmek ve bu analizden doğru politik sonuçlar çıkarmak için yeterli değildir. Tarımsal yapının değişimi, kırdaki tarım-dışı ekonomik faaliyetler, farklı proleterleşme biçimleri ve kırdaki sınıfların karşılıklı konumu mutlaka incelemeye dahil edilmelidir.¹

1980’den günümüze değin yaşanan yapısal değişimler yukarıda anılan üç olguyu ciddi biçimde etkilese de, bu olguların her biri (farklı derecelerde olsa) hâlâ önemlidir. Kırsal nüfusa ilişkin verilere bakarak açıklamaya başlayalım. Kırsal nüfusun toplam nüfusa oranı 1950’de yüzde 80’den 1980’de yüzde 50’ye, 2011’de yüzde 23’e düşmüştür.² Bu göçün yeterli üretim aracına sahip olan köylülerin kentte yaşama arzusundan ziyade, üretim araçlarına erişimi sınırlı olan köylülerin proleterleşmesinden kaynaklandığını tahmin etmek zor değildir. Dolayısıyla, son otuz yıldaki işçi sınıfı oluşumunu anlamak için köyden kente göçü zorunlu kılan yapısal faktörleri incelemek gerekir. Bununla birlikte, son otuz yılda yarı yarıya azalmasına rağmen toplam nüfusun dörtte biri hâlâ kırlarda yaşamaktadır. Bu nedenle, 1980 sonrasında sınıf mücadelelerini doğru anlamak için kırlardan gidenleri olduğu kadar

1 Burak Gürel, “Türkiye’de Kırdaki Sınıf Mücadelelerinin Tarihsel Gelişimi,” *Devrimci Marksizm*, no: 6-7, İlkbahar-Yaz 2008, s. 71, 72.

2 <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=10736>

kırlarda kalanları da incelemek gerekir.

Kürt sorununun kırsal dinamiklerine bakarak devam edelim. Burada 1980'den sonra gerçekleşen yapısal değişim ekonomik değil, büyük ölçüde siyasi faktörlerden kaynaklanmış, ancak ekonomik yapıyı ve sınıf ilişkilerini derinden etkilemiştir. Devletin PKK'yi askeri yenilgiye uğratabilmek için 1990'larda uyguladığı zorunlu göç politikası Kürt kırlarının yapısını süratle değiştirmiştir. Kürt köylülüğünün 1950'lerden itibaren yaşadığı proleterleşme kendi seyrine bırakıldığı takdirde, tedrici biçimde (1980'den sonra muhtemelen biraz daha hızlanarak) devam edecekti. Ancak, zorunlu göç proleterleşmenin bu tedrici niteliğini ortadan kaldırmış, Kürt köylülüğünün büyük bölümünü on yıldan az bir süre içinde mülksüzleştirmiştir. Zorunlu göçün Türkiye tarihindeki en hızlı proleterleşme süreci olduğunu söylemek mümkündür. Bundan çok daha az önemli olmakla birlikte, 1980'den itibaren tarımsal yapıda yaşanan değişimler de Kürt köylülüğünün proleterleşmesine katkıda bulunmuştur.

Bu tablo, Kürt sorunu bağlamında üç ayrı olguya işaret ediyor. Birincisi, Kürt nüfusu büyük ölçüde kentli ve proleter bir nitelik kazanmıştır. Kürtlerin proleterleşmesi Türkiye proletaryasının kompozisyonunu ciddi biçimde değiştirmiştir. Bunun Kürt hareketi bakımından en önemli sonucu tarım ve köylülük sorunlarının hareketin politik programı ve pratiğindeki ağırlığının azalmasıdır. 1970'lerin sonu ile 1980'lerde büyük toprak sahiplerine karşı mücadele vurgusu hareketin programında ve somut faaliyetinde ciddi bir yere sahipken 1990'larda bu vurgu giderek azalmış,³ buna karşılık zorunlu göçle mülksüzleştirilen köylülerin köye dönüş hakkına kavuşarak yeniden mülk sahibi olması hareketin somut taleplerinden biri haline gelmiştir. Son olarak, zorunlu göçten sonra Kürtlerin Türkiye proletaryası içindeki oranı yalnızca kentlerdeki tarım-dışı sektörlerde değil, tarım sektöründe de dramatik biçimde artmıştır. Günümüzde Türkiye proletaryasının en güvencesiz, en fazla sömürülen parçasını oluşturan mevsimlik tarım işçilerinin büyük bölümü zorunlu göçün mülksüzleştirdiği Kürtlerdir. Kısacası, Kürt nüfusu kentleşmiştir ama kırdaki sınıf mücadeleleri bakımından önemi azalmak bir

3 Bunun yalnızca zorunlu göçün ürettiği yeni nesnel koşullardan kaynaklandığını elbette iddia etmiyoruz. 1989-91 döneminde Doğu Bloku'nun yıkılması ile Kürt hareketinin politik programı ve pratiğindeki sınıfsal vurguların ciddi biçimde azalması arasında doğrudan bir bağ mevcuttur. Ayrıca, askeri mücadelenin seyrine bağlı olarak belirli bölgelerde büyük toprak sahipleriyle iyi ilişkiler kurmak da zaman zaman uygulanan bir politika haline gelmiştir. Bununla birlikte, zorunlu göçün büyük oranda kentli bir Kürt kitlesi yaratmasının söz konusu politik dönüşüme ciddi bir etkide bulunduğu açıktır.

yana, giderek artmıştır. 1980 sonrasında değişen sınıf ilişkilerine ilişkin analizler bu olguyu hesaba katmak zorundadır.

Nihayet, tarımdaki proleterleşme mevsimlik tarım işçiliği yapan Kürtlerle sınırlı kalmamıştır. Bu yazıda ayrıntılı olarak ele alınan 1980 sonrasındaki tarımsal dönüşümler köyden kente göçün ivmesini artırmanın yanı sıra, 1980 öncesinde gözlemlenen bir diğer olgu olan kırsal nüfusun (tamamen veya kısmen) proleterleşmesini yaygınlaştırarak kırdaki sınıf ilişkilerini derinden etkilemiştir.

Yukarıda sıralanan nedenlere bağlı olarak, bu yazı 1980'den günümüze kırlardaki yapısal değişimleri ve sınıf mücadelelerini özetle incelemeyi amaçlıyor. Yazı on bir bölümden oluşuyor. Giriş bölümünün ardından dünya tarımının değişen yapısını ana hatlarıyla inceleyeceğiz. İkinci bölümde dönüşümün maddi altyapısını oluşturan tarımın sanayileşmesi, tekellerin hâkimiyetine girmesi ve küçük çiftçilerin sözleşmeli çiftçilere dönüşümü üzerinde duracağız. Üçüncü bölümde bu maddi değişimlerin politika alanına nasıl yansdığına kısaca bakacağız. Bunun ardından Türkiye'deki dönüşümü incelemeye başlayacağız. Dördüncü bölümde küçük üreticilere verilen devlet desteğindeki değişiklikler temelinde 1980 sonrasındaki tarım politikalarını dönemlendireceğiz. Beşinci bölümde son yıllarda epey rağbet gören, Türkiye tarımının devlet eliyle çökertildiği tezinin geçerli olup olmadığını sorgulayacağız. Altıncı bölümde neoliberal dönüşüm çerçevesinde uygulanan üç temel politika olan tarım ürünü işleme alanında 1990'lara kadar aktif olan kamu iktisadi teşekküllerinin (KİT'ler) özelleştirilmesini, tarım kooperatiflerinin işlevsizleştirilmesini ve Tohumculuk Kanunu'nu ele alacağız. Bunun ardından sınıf ilişkilerinin dönüşümüne ve sınıf mücadelelerine odaklanacağız. Yedinci bölümde Türkiye'de sözleşmeli çiftçiliğin yükselişini inceleyeceğiz. Sekizinci bölümde günümüz Türkiye'sinin kırsal sınıflarını haritalayacağız. Dokuzuncu bölümde kırlardaki alt sınıfların 1980'den günümüze değin gerçekleştirdikleri eylemlerin ayrıntılı bir bilançosunu çıkaracağız. Bunun ardından, "Ne Yapmalı?" sorusunu sorarak devrimci Marksizmin kırdaki sınıf mücadelelerine ilişkin önceliklerini ve somut görevlerini saptayacağız. Sonuç bölümünde yazının temel argümanlarını özetleyeceğiz. Böylelikle dergimizin altıncı sayısında yayımlanan, kırdaki sınıf mücadelelerinin 1980'e değin gelişimini inceleyen yazımızda okuyucuya verdiğimiz 1980 sonrasını ayrı bir yazıda ele alma sözünü tutmuş ve Türkiye kırlarının dönüşümüne ilişkin genel bir tarihsel ve politik çerçeve çizmiş oluyoruz.

Altyapının dönüşümü:

Üretici güçlerin gelişimi (tarımın sanayileşmesi)

ve üretim ilişkilerinin değişimi

(tarım tekellerinin ve sözleşmeli çiftçiliğin yükselişi)

Dünya tarımının dönüşümüne ilişkin literatürün büyük bölümünde altyapı ve üstyapıda meydana gelen değişimler birbirleriyle net olarak ayrıştırılmadan, karman çorman biçimde ele alınmaktadır. Bu durum tarımsal yapının dönüşümünün ardındaki nedensellik zincirinin anlaşılmasını güçleştirmektedir. Bunu söylerken altyapı ile üstyapının birbirleriyle karmaşık biçimde ilişkili olduğu gerçeğini inkâr etmiyoruz. Üstyapıdaki (yani tarım politikalarında ve tarım kanunlarındaki) değişiklikler altyapıda burjuvazinin lehine değişimlerin önünü açar. Sermayenin arzu ettiği üstyapısal değişikliklerin çeşitli nedenlerle yapılamaması ise sermaye birikimini olumsuz etkiler. Kısacası, altyapı-üstyapı ilişkisi tek yönlü bir ilişki değildir. Ancak, üstyapının değişimi esas olarak altyapıdaki (yani üretici güçler ile üretim ilişkileri alanındaki) değişimlerin sonucudur. Üretici güçler ile üretim ilişkilerinin dönüşümü yeni politikaların ve hukuki değişikliklerinin ardındaki temel faktördür. Bu yeni politikalar ve kanunlar altyapıdaki dönüşümü derinleştirir ve bu dönüşüm bir süre sonra üstyapıda alanında yeni değişiklikleri gerektirir. Tarihsel materyalizmin abecesi olan altyapı-üstyapı ilişkisini akılda tutmak, literatürde sıkça yapılan yeni tarım politikalarını ve kanunlarını bağımsız bir faktör gibi sunma, yeni bir üretim altyapısının kuruluşunun esas nedeniymiş gibi görme yanlısından kaçınmamızı sağlayacaktır.

Dünya tarımının İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki dönüşümünü iki ayrı döneme ayırarak inceleyebiliriz. 1945-80 aralığında küçük ölçekli tarımın modernleştirilmesi öne çıkmış, 1980 sonrasında ise sözleşmeli çiftçilik yaygınlaşmıştır. İki dönemin farklılıklarına geçmeden önce benzerliklerini ele alalım. Sermayenin her iki dönemde de değişmeyen temel tercihi (bazı ürün çeşitleri haricinde) tarım üretimine doğrudan girmemek, üretimi çiftçilere bırakmaktır. Kökleri sömürgecilik dönemine kadar uzanan bu tarihsel tercihin pek çok nedeni var. Bize en önemli görünenleri sayalım. İlk neden proleterlerin toprağa sınırlı erişiminin yalnızca tarım sermayesinin değil, bir bütün olarak burjuvazinin genel çıkarlarıyla uyumlu olmasıdır. Proleterlerin toprağa erişimi, erişimin derecesine bağlı olarak ücretler üzerinde üç farklı etki yapabilir. Köylüler geçinmelerine yetecek kadar toprağa sahiplerse üzerlerindeki proleterleşme basıncı hafifler. Bu durumda sermaye köylüleri işçileştirilebilmek için ücretleri ciddi biçimde artırmak zorunda kalır. Elle-

rindeki toprak geçinmelerine yetmiyorsa köylüler proleterleşmeye mecbur kalır. Bu durumda köylüler ya tarımdan tamamen koparak tam proleterleşir ya da bir yandan tarımla uğraşırken diğer yandan işçilik yapar, yani yarı-proleterleşir. Tam proleterleşme, sermayeye kısa vadede aşırı biçimde sömürebileceği devasa bir emek gücü kaynağı sağlar. Ancak, emek gücünün yeniden üretim masraflarını azaltacak ek gelir kaynağının bulunmaması işçi sınıfını uzun vadede yaşam koşullarını iyileştirmek için sınıf mücadelesi vermeye zorlar. Bunun aksine, yarı-proleterleşme emek gücünün yeniden üretim masraflarının bir bölümünün tarımdan elde edilen gelirle karşılanmasını mümkün kılar. Tarımdan belirli bir gelir elde eden işçiler, aldıkları ücreti yegâne geçim kaynağı olarak görmedikleri için militan sınıf mücadelesine yönelmeleri zordur. Kısacası, köylülüğün geçimine yetmeyecek düzeyde, sınırlı miktarda toprağa sahip olması burjuvazinin çıkarlarına (geçimine yetecek kadar toprağa sahip olmasından veya hiç toprağı olmamasından) daha fazla uygundur.⁴

İkincisi, sanayi ve hizmet sektörlerinden farklı olarak, tarım üretimi hava koşullarına göre yıldan yıla ciddi değişiklikler gösterebilir, yani tarımda uzun vadeli üretim planı yapmak diğer sektörler için daha zor ve risklidir. Üçüncüsü, üretimi doğrudan kontrol etmek yalnızca ayrıntılı işbölümünün gerekli olduğu alanlar için zorunludur ve tarımın büyük bölümü için böyle bir zorunluluk yoktur. Bu durumda emek sürecinin doğrudan denetiminde ısrar etmek üretim masraflarını artırıp kârları azaltma riskini barındırır.⁵ Dördüncü neden, üretimi köylüye bırakmanın sermayeyi işçilere ödenen sağlık sigortası, emeklilik primi vb. masraflardan kurtarmasıdır. Beşinci neden, işçilerle parçabaşı üretim sözleşmesi yapan kapitalistlere benzer biçimde, köylülerle alım-satım ilişkisine giren kapitalistlerin daha sonra karar değiştirip bu ilişkiyi kolayca sonlandırabilmesidir. Büyük çiftliklerde ücretli işçi çalıştırarak üretime doğrudan dahil olan kapitalistler ise üretimden bu kadar kolay çekilemezler. Bir başka deyişle, üretimi doğrudan değil, dolaylı yoldan örgütlemek sermayeye piyasa koşulları değiştiğinde (örneğin belirli bir ürüne olan talep azaldığında) bir üretim alanından kolayca çıkıp başka bir alana girebilme kabiliyeti, yani esneklik kazandırır.⁶ Nihayet, çok sayıda işçiyi sürekli olarak yan yana çalıştırmak işçi sınıfının örgütlenme ve müca-

4 Gürel, s. 75, 76.

5 Zülküf Aydın, "Neo-liberal Transformation of Turkish Agriculture," *Journal of Agrarian Change*, cilt: 10, no: 2, Nisan 2010, s. 17; John Wilson, "The Political Economy of Contract Farming," *Review of Radical Political Economics*, cilt: 18, no: 4, 1986, s. 55.

6 Wilson, s. 55.

dele etme eğilimini güçlendirip burjuvazinin başını ağrıtabilir. Bu nedenle, ücretli emek gücü kullanmanın şart olmadığı hallerde burjuvazi sözleşmeli çiftçiliği tercih eder.⁷ Bu nedenlerden dolayı, tarım sektöründe faaliyet gösteren büyük sermaye 1980 öncesi ve sonrasında mecbur kalmadıkça üretim araçlarının doğrudan kontrolüne ve ücretli emek gücü istihdamına dayanan, fabrika üretimine benzeyen bir üretim organizasyonu kurmamıştır. Her iki dönemde de çiftçilik (farklı sınıflardan) köylülere bırakılmış, ürün işleme ve pazarlama faaliyetleri ise sermayenin doğrudan kontrolü altında kalmıştır.

İki dönem arasında tarlalardaki üretimi dolaylı yoldan kontrol etme tercihi bakımından bir süreklilik olmakla birlikte, dolaylı kontrolün yöntemleri ve derecesi konusunda belirgin bir fark mevcuttur. İlk dönemde küçük çiftçiler nispeten daha bağımsız bir konumdaydı. İkinci dönemde sözleşmeli çiftçilik modeli yoluyla küçük çiftçilerin sermayeye daha sıkı biçimde bağlanması gündeme gelmiştir. Bu değişimin temel nedeni üretici güçlerin gelişiminin sermayenin tarım sektörünü daha doğrudan biçimde kontrol etmesini mümkün kılmasıdır. Üretici güçlerin gelişimi tarımın giderek sanayileşmesine neden olur. Tarımın sanayileşmesi, ürünlerin sanayide olduğu gibi standartlaşmasına imkân verir. Tükettiğimiz gıdaların büyük bölümünün ambalajına dikkatle baktığımızda bunların çoğunun büyük tekeller tarafından üretildiğini görürüz. Şirketlerin piyasaya aynı ambalajın içinde sürdükleri ürünün hammaddesinin de elbette standart olması gerekir. Aynı

7 Zülküf Aydın, sömürgecilik döneminde devasa tarım plantasyonlarına alternatif olarak sözleşmeli çiftçiliğin gündeme gelmesini sömürgeci burjuvazinin bağımsızlık sonrasında kurulan yeni ulus devletlerin yabancılara ait mülklere el koyması riskinden kaçınma arayışına bağlıyor (Aydın, s. 178). Aydın'ın tarım burjuvazisinin mülksüzleştirilme riskini azaltma arayışına vurgu yapan açıklaması isabetlidir. Ancak, bu arayış yalnızca sömürgecilik dönemi ve sömürge ülkeleri ile sınırlı değildir, sömürgecilik sonrası dönem ve kapitalist ülkelerin tamamı için de geçerlidir. Marx ve Engels, *Komünist Parti Manifestosu*'nda burjuvazinin işçileri fabrikalarda biraraya getirerek onların örgütlenme gücünü artırdığını, yani kendi mezar kazıcılarını yarattığını saptamıştır (Karl Marx, Friedrich Engels, *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*, çev. Nail Satlıgan, Tektaş Ağaoğlu, Şükrü Alpagut, İstanbul: Yordam Kitap, 2008, s. 32). Aynı şey tarım için de geçerlidir. Dolayısıyla, tarım burjuvazisi yalnızca bağımsızlığını yeni kazanmış devletlerin uygulamalarından korktuğu için değil, her dönemde işçi sınıfından korktuğu için (yukarıda saydığımız koşullar var olduğu takdirde) sözleşmeli çiftçiliği fabrika tipi üretime yeğler. Ancak, buradan sermayenin mezar kazıcısından istediği zaman ve kolayca kaçabileceği sonucu çıkarılmamalıdır. Yukarıda sayılan diğer faktörler nedeniyle tarım üretimini doğrudan örgütlemenin koşullarının tam olarak oluşmadığı hallerde mezar kazıcısı olan işçi sınıfından kaçma fikri sermayeye çekici görünebilir. Bir başka deyişle, işçi sınıfı korkusu sermayenin üretime doğrudan girmemesinin ardındaki bağımsız bir faktör değil, olsa diğer faktörlere bağımlı, ek bir faktördür. Koşullar üretimi doğrudan örgütlemeyi gerektiriyorsa işçi sınıfı korkusuna rağmen patronlar tarım işçisi istihdam etmek zorunda kalırlar. Sanayi ve hizmet sektörlerinde ise üretimi doğrudan kontrol etmek genellikle zorunlu olduğu için sermayenin işçi istihdam etmekten kaçınması daha az mümkündür.

girdilerle, aynı teknikler kullanılarak üretilmiş, büyük miktarda hammaddeye ihtiyaç duyan tarım ve gıda tekelleri, çiftçilerin tarladaki üretimini daha sıkı biçimde kontrol etmeye mecburdur. Sermaye tarım üretimini standartlaşma ihtiyacını iki farklı biçimde giderebilir. Birinci yöntem fabrika tipi üretim yapan, ücretli emek gücü istihdam eden, kapitalist çiftlikler kurmaktır. Ancak, yukarıda değindiğimiz nedenlerden ötürü sermaye bu seçeneği genellikle tercih etmez.

Sözleşmeli çiftçilik bu noktada alternatif bir üretim modeli olarak gündeme gelir. Sanayi sektöründeki taşeron modelinin tarımdaki muadili sözleşmeli çiftçiliktir.⁸ Karl Marx, doğrudan üreticileri tamamen mülksüzleştirmenin sermaye birikimi biçimlerinden yalnızca birisi olduğunu belirtmiştir. Marx'a göre, hammaddeler, çalışma koşulları ve piyasalarla ilgili ciddi belirsizlikler mevcut olduğunda kapitalistler üretim araçlarının “görünürdeki mülkiyet”ini üretenlerin elinde bırakmayı tercih edebilir.⁹ Marx, Sanayi Devrimi'nin erken aşamalarında yaygın taşeron sözleşmelerini inceleyerek bu sonuca ulaşmıştır.¹⁰ Bu dönemde kapitalistler standardı, miktarı, fiyatı ve teslim tarihi sözleşmelerde önceden belirlenmiş olan ürünleri zanaatkârlardan satın alıyorlardı. Böylelikle üretimi doğrudan örgütlememelerine rağmen ürünleri standart hale getiriyorlardı. Ayrıca, üretime ilişkin riskler, üretimin örgütlenmesi ve emek gücünün denetimi neredeyse tamamen zanaatkârlar tarafından üstlenilirken, kapitalistler zanaatkârlar karşısındaki yüksek pazarlık güçlerini kullanarak büyük kârlar elde ediyorlardı. Farklı tiplerdeki taşeron organizasyonları kapitalizmin Sanayi Devrimi sonrasındaki aşamalarında da (özellikle az gelişmiş ülkelerde) varlığını sürdürmüş, neoliberalizmin yükselişiyle birlikte dünyanın her yerinde yaygınlaşmıştır.¹¹ Kapitalist üretimin geçici değil, kalıcı ve dayanıklı biçimlerinden birisidir.

Sözleşmeli çiftçilik, taşeron modelini tarıma uygular. Büyük tarım şirketleri ile köylüler arasında imzalanan sözleşmelerle kurulan bu ilişkinin farklı biçimleri vardır. En yaygın sözleşme biçiminde şirketler çiftçilere (tohum,

8 Wilson, s. 54-57.

9 “Tüccar önce emeklerini satın alır, sonra ürün ve nihayet çok geçmeden iş araçları üzerindeki mülkiyetlerine son verir; ya da kendi üretim masraflarını azaltmak için araçların görünürdeki mülkiyetini onlara bırakabilir” (Karl Marx, *Grundrisse-Ekonomi Politikin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*, çev. Sevan Nişanyan, İstanbul: Birikim Yayınları, 2008, s. 489). Sözleşmeli çiftçiliği “görünürdeki mülkiyet” kavramına referansla tartışan bir kaynak için bkz. Wilson, s. 55.

10 Wilson, s. 55.

11 Günümüzde otomotiv sektöründe büyük şirketler ile küçük ve orta büyüklükteki işletmeler arasındaki ilişki bunun bir örneğidir.

gübre, tarım ilacı gibi) üretim girdilerini sağlar, (çiftçilerin daha önce üretmediği veya kalite kontrol standartlarının yüksek olduğu bir ürün – özellikle ihraç ürünleri bu kategoride yer alır- söz konusu ise) teknik eğitim verir ve bunun karşılığında çiftçiler kendi topraklarında ürettikleri, sözleşmede belirtilen kalite ve miktardaki ürünü yine sözleşmede önceden belirlenmiş fiyattan şirketlere satar. Böylelikle hem kapitalistler üretime ilişkin risklerin büyük bölümünden kaçınırlar hem de üretimi standart hale getirirler. Sözleşmeli çiftçiliğin küçük çiftçiyi kendi toprağı üzerinde, taşeron usulüyle çalışan işçi haline getirdiğı tespit edilebilir. Bu nedenle, sermayenin küçük çiftçileri proleterleştirirken kullandığı özgün bir yöntem ve kapitalist tarımın özel bir biçimi olarak görülmelidir. Sözleşmeli çiftçilik, hem gelişmiş hem de az gelişmiş ülkelerde yaygınlaşan bir kapitalist üretim modelidir ve bu nedenle dünya ve Türkiye tarımını 1980'lerden bu yana dönüştüren temel faktör olarak saptanmalıdır.

Üstyapının dönüşümü: neoliberal tarım politikaları

Türkiye'de 12 Eylül darbesiyle açılan yeni dönem yalnızca ülke içi çelişkilerin değil, dünyadaki sınıf mücadelelerinin genel seyrinin de bir ürünüdür. Bilindiğı gibi, dünya kapitalizminin İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki genişleme dönemi 1970'lerin ilk yarısında başlayan ekonomik krizle birlikte sona ermiş, sermaye kâr oranlarını artırıp krizden çıkabilmek için emeğe karşı, neoliberalizm (yeni liberalizm) adıyla bilinen, sistematik bir saldırı başlatmıştır. Neoliberalizmin temel amacı emeğin örgütlü gücünü kırmak ve sömürü oranını artırmaktır. Özelleştirme, sendikasızlaştırma, taşeronlaştırma ve esnekleştirme 1970'lerin sonundan günümüze değin dünya ölçeğinde uygulanan neoliberal politikalarından bazılarıdır. Emeğe karşı uygulanan bu politikaların haricinde, neoliberalizm emperyalist olmayan ülkelerin ulusal sermaye birikimi stratejilerindeki köklü değişiklikleri de içerir. Bu alandaki en önemli değişiklik yerli sermayenin gümrük duvarlarıyla rekabetten korunarak iç pazar için üretim yapmasının teşvik edildiğı, nihai ürün yerine ara mal ithalatının ağırlık kazandığı, yabancı sermayenin serbest ticaret yoluyla değil, yerli şirketlerle ortaklık kurarak faaliyet gösterdiği ithal ikameci kalkınma stratejisinin terk edilerek gümrük duvarlarının indirildiğı, yerli sermayenin yalnızca iç pazar için değil dünya pazarı için de üretim yapmasının teşvik edildiğı, ithalat ve ihracatın kolaylaştırıldığı, nihai ürün ithalatının toplam ithalat içindeki payının arttığı, yeni bir sermaye birikimi stratejisinin benimsenmesidir.

Bu politikalar, emperyalist olmayan ülkelerin bazılarında askeri darbeler-

le, diğerlerinde ise parlamenter düzenin normal işleyişi çerçevesinde uygulanmaya başlamıştır. Neoliberalizmin dünya çapındaki pratiği yekpare değil, eşitsizdir. Emegün örgütlü gücünün tamamen kırılamadığı ülkelerde yavaş ve parçalı biçimde, bu gücün büyük ölçüde kırılabilirdiği ülkelerde ise hızlı ve bütünlüklü biçimde uygulanmıştır. Türkiye’de neoliberalizm, 27 Mayıs 1960 askeri darbesiyle birlikte hâkim sermaye fraksiyonu haline gelen, dünya sermayesiyle derinden bütünleşmiş yerli büyük sermayenin işçi sınıfının (1970’li yıllarda doruğa varan) örgütlü gücünü kırarak krizden çıkma çabasının ürünüdür. 24 Ocak 1980 kararları ve 12 Eylül 1980 darbesi ile başlamıştır ama ancak Bahar Eylemleri (1989) ve Zonguldak grevinin (1990-91) temsil ettiği işçi mücadelesi dalgasının geri çekilmesinden sonra hız ve derinlik kazanabilmiştir. Yazının devamında görüleceği gibi, benzer bir durum tarımın neoliberalleşmesi için de geçerlidir.

Tarımın neoliberalleşmesinin gerisinde uluslararası sermayenin ve onun bir fraksiyonu olan yerli büyük sermayenin çıkarları yatar. Kapitalizmin dünya çapında gelişimine ve artan kentleşmeye paralel olarak kentsel sınıfların kırsal sınıflar üzerinde, faaliyetleri tarım-dışı sektörlerde yoğunlaşan sermayenin ise tarım sektörü üzerinde hâkimiyeti giderek artmıştır. Bu süreç, kapitalizmin başlangıcından beri devam etmektedir. Üretici güçlerin tarım üretiminin giderek daha fazla standartlaşmasına imkân verecek ölçüde gelişmesi sayesinde 20. yüzyılın ikinci yarısında merkezleri emperyalist ülkelerde bulunan bir dizi büyük şirket tarım ürünü işleme ve pazarlama alanına hâkim olmuştur. Emperyalist olmayan ülkelerde ise yerli şirketler (çoğu zaman sözünü ettiğimiz yabancı tekeller ile işbirliği halinde) tarım sektöründe ağırlık kazanmıştır. Günümüz tarımında sınıfsal hiyerarşinin en tepesinde her bir ülkenin büyük toprak sahibi kapitalistleri değil, yerli ve yabancı tarım tekelleri bulunur. Büyük toprak sahibi kapitalistler bu şirketlere bağımlı durumdadır. Dolayısıyla, günümüzde tarımda yaşanan değişimlerin ardında yerli ve yabancı gıda tekellerinin değişen yönelişini aramak gerekir.

Tarımda neoliberalizm iki ayrı hatta ilerlemektedir. Pek çok ülkede benimsenen yeni tarım politikaları ve çıkarılan yeni tarım yasaları, küçük üreticilerin sayısını azaltmayı ve onları sözleşmeli çiftçilere dönüştürmeyi hedefliyor. Yazının devamında bu konuyu Türkiye özelinde inceleyeceğiz. Tarımda neoliberalizmin ilerlediği ikinci hat ise emperyalist olmayan ülkelerin tarım üretiminin yeniden düzenlenmesini amaçlayan uluslararası ticaret anlaşmalarından oluşuyor. Başta ABD ve AB ülkeleri olmak üzere gelişmiş kapitalist ülkeler, bir yandan başta tahıl olmak üzere sermaye yoğunluklu tarım

ürünlerindeki üretim fazlalarını dünyanın geri kalanına ihraç edebilmek için az gelişmiş ülkeleri bu tip ürünleri daha az üretmeye zorlarken, diğer yandan ithal etmeye mecbur oldukları sebze ve meyve gibi emek yoğunluklu ticari tarım ürünlerini daha fazla üretmeleri için bu ülkeleri teşvik etmiştir. Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) kurulmasıyla sonuçlanan Uruguay Raundu'nda alınan kararlar, DTÖ'nün kuruluşundan sonra verdiği kararlar, Kuzey Amerika Serbest Ticaret Antlaşması (NAFTA) ve AB'nin Ortak Tarım Politikası (CAP) tarım ürünü ticaretini önemli ölçüde serbestleştirmiş ve imzacı ülkeleri çok sayıda ürüne verdikleri sübvansiyonları azaltmaya yükümlü kılmıştır. Kapitalist hukukun diğer tüm veçhelerinde olduğu gibi, bu alanda da iktidar ilişkilerinden kaynaklanan, pratikteki eşitsizlik yasalar önündeki eşitliğin içini boşaltmıştır. Söz konusu uluslararası karar ve anlaşmalar kağıt üzerinde hem gelişmiş hem de az gelişmiş ülkeleri bağlasa da, pratikte esas olarak az gelişmiş ülkeler tarafından uygulanmıştır. Günümüzde ABD ve AB ülkelerinde nüfusun çok küçük bir bölümünü oluşturan çiftçilerin neoliberalizmden gördüğü zarar dünyanın geri kalanındaki çiftçilere göre çok daha azdır. Bu ülkelerde devlet cömert sübvansiyonlarla ve belirli ürünlerin ithalatına konulan engellerle çiftçileri desteklemeyi sürdürmektedir. Diğer ülkelerde ise sübvansiyonların azaltılması ve ithalatın kolaylaştırılması emperyalist olmayan ülkelerin küçük üreticilerine büyük zarar vermiştir. Dünyanın en büyük mısır üreticilerinden Meksika'nın NAFTA'nın yürürlüğe girmesinden sonra üreticilerine verdiği sübvansiyonları kısıp ABD'nin (cömert sübvansiyonlarla desteklenen) ucuz mısırına iç piyasasını ardına kadar açması sonucunda ciddi bir krizin içine girmesi bunun çarpıcı bir örneğidir. Aşağıda göstereceğimiz gibi, Türkiye'deki tütün ve pancar üreticileri benzer bir krizin içine yuvarlanmıştır.

Öte yandan, yaşanan sürecin adını emperyalist olmayan ülkelerde tarımın tasfiyesi olarak koymak yanıltıcıdır. Bunun iki nedeni vardır. Birincisi, dünya kapitalist sisteminin en alt katmanında yer alan ve emperyalist ülkelerle pazarlık gücü çok az olan ülkeler tahıl üretimlerini dramatik biçimde azaltırken, sistemin orta katmanında yer alan, emperyalist ülkelerle pazarlık gücü daha fazla olan ülkeler tahıl üretimini fazla kısımadan sebze ve meyve gibi ticari tarım ürünlerinde uzmanlaşmaya yönelmiştir. İkincisi, yukarıda altını çizdiğimiz gibi, başta sebze ve meyve olmak üzere bir dizi ürün için benzer bir üretimi azaltma baskısı söz konusu değildir. Türkiye'nin dünyanın en büyük sebze ve meyve üreticileri arasında yer almaya devam etmesi bunun iyi bir örneğidir.

Bu tablodan alt ve (Türkiye gibi) orta gelir grubunda bulunan ülkelere ilişkin üç temel sonuç çıkarmak mümkündür. İlk olarak, tarım sektörü yerli ve yabancı tekellerin kontrolünde, tarladan sofraya uzanan bir tedarik zinciri olarak yeniden organize edilmektedir. İkincisi, 1980 sonrasında uygulanan politikalar nedeniyle küçük çiftçilerin tarımdan koparak proleterleşmesi hızlanmıştır. Üçüncüsü, tarımdan kopmayan küçük çiftçiler giderek proletere benzer, sözleşmeli üreticiler haline gelmektedir.

Türkiye’de 1980 sonrasında uygulanan tarım politikalarının dönemlendirilmesi

Türkiye tarımında yaşananları dünya tarımının dönüşümü bağlamına bu şekilde yerleştirdikten sonra, 1980’den sonra uygulanan tarım politikalarını incelemeye geçebiliriz. Bu bölümde devletin küçük çiftçilere verdiği (fiyat, sübvansiyon, alım ve kredi) desteğinin tarihsel seyrine bakarak 1980 sonrasındaki tarım politikalarını dönemlere ayıracağız. Sonraki bölümlerde göreceğimiz gibi, devletin tarım politikaları bu saydığımız desteklerden ibaret değildir. Ancak, devlet desteğinin değişimine bakarak sermaye ve küçük çiftçiler arasındaki güç ilişkilerinin ve devletin tarım politikasındaki değişimlerin tarihsel seyrini anlamak mümkündür. Bu nedenle, son otuz iki yılı dönemlere ayırırken esas olarak devlet desteğine ilişkin verilerden yararlanacağız.

Üretim için ücretli emek gücü kullanmayan küçük çiftçilerin gelirini piyasada sattıkları ürünün fiyatı ile üretim için kullandıkları girdilerin fiyatı arasındaki fark belirler. Ürün fiyatları girdi fiyatlarından daha hızlı arttığı müddetçe küçük çiftçilerin geliri artar, üzerlerindeki mülksüzleşme/proleterleşme baskısı azalır. Emperyalist ülkeler dahil olmak üzere hemen hiçbir kapitalist ülkede bu iki fiyat tipi tamamen serbest piyasa tarafından belirlenmez. Bazı ülkelerde devlet çeşitli tarım ürünleri için taban fiyatı belirler ve çiftçinin elindeki ürünün bir bölümünü satın alır. Böylelikle piyasada ürünün fiyatının belirli bir seviyenin altına düşmesi engellenir. Ayrıca, çiftçilerin tohum, gübre, tarım ilacı, mazot vb. girdi masraflarının bir bölümünü devlet üstlenir, yani çiftçiyi sübvansiyon eder. 1980 öncesinde aralarında Türkiye’nin de bulunduğu pek çok ülkede devlet girdi masraflarını sübvansiyon ederek, nispeten yüksek taban fiyatları belirleyerek, önemli miktarda destekleme alımı yaparak çiftçileri desteklemiştir. Tarım sektöründeki farklı sınıfların tamamı bu desteklerden yararlanmış, hatta üst sınıfların alt sınıflardan daha fazla yararlandığına ilişkin veriler mevcuttur. Yine de, devlet desteğinin küçük çiftçiliğin sürekliliğini sağlayan, temel bir faktör olduğu açıktır. Bu nedenle,

devlet desteğinin seyrini incelemek 1980 sonrasında küçük çiftçiliğin nasıl ve ne ölçüde dönüştüğünü anlamak için gereklidir. Devlet desteğinin seyrine bağlı olarak 1980 sonrası üç ayrı alt-döneme ayırıyoruz: neoliberal saldırının açılış hamlesi (1980-86), seçim politikalarının dönüşü (1987-1998) ve neoliberalizmin derinleşmesi (1999'de başlayan ve halen devam eden süreç).

Neoliberal saldırının açılış hamlesi (1980-86): Devletin tarıma verdiği destek 1960'lı ve 1970'li yıllarda sürekli olarak artmış, dünya ekonomik krizinin Türkiye'yi vurduğu 1977'den itibaren tedrici olarak, 12 Eylül darbesinin ertesinde ise dramatik biçimde azalmıştır. 1960'ların başında 11 olan destekleme kapsamındaki ürün sayısı 1970'lerde 29'a kadar çıkmış, 1980'de 22'ye, 1985'te 13'e, 1990'da ise 10'a düşmüştür.¹² 1980-89 arasında destekleme alımlarının toplam üretim miktarına olan oranı buğdayda yüzde 10'dan yüzde 3'e, tütünde yüzde 71.5'ten yüzde 39.3'e düşmüştür. 1980-87 döneminde aynı oran fındıkta yüzde 40.4'ten yüzde 7.5'e, pamukta ise yüzde 73'ten yüzde 22.5'e düşmüştür. Taban fiyatlarının düşürülmesi ve alım desteğinin gerilemesi çiftçilerin gelirini azaltırken, girdi sübvansiyonlarının kısılması giderlerini artırmıştır. 1980 ile 1991 arasında tarımsal sübvansiyonların bütçe içindeki payı yüzde 5.4'ten yüzde 1.9'a, gayrisafi yurtiçi hasıladaki (GSYİH) payı ise yüzde 0.9'dan yüzde 0.3'e düşürülmüştür.¹³ Türkiye Ziraî Donatım Kurumu'nun (TZDK) gübre ticaretindeki tekeli 1986'da kaldırılmıştır. 1988'de özel şirketlere gübre ticareti yapma yetkisi verilmiştir. TZDK'nin üretim kapasitesi bilinçli olarak sınırlanmış ve kurumun gübre piyasasındaki payı hızla azalmıştır.¹⁴ Çiftçilerin özel sektörün ürettiği ve ithal edilen gübrelere olan bağımlılığı giderek artmıştır. 1982'de tohumluk ve fidan ithalatı serbest bırakılmıştır. 1983'ten itibaren özel şirketler tohum üretmeye başlamıştır. Bu dönemde gübre ve tohum ithalatı kolaylaştırılmıştır.¹⁵ Sübvansiyonların azalması ve ithalatın artması 1980'lerde çiftçilerin giderlerini artırmıştır.

12 Canan Abay, Serdar Sayan, Bülent Miran, Ahmet Bayaner, "Türkiye'deki Tarımsal Destek Harcamalarının Enflasyonist Etkilerinin Ekonometrik Analizi," Ankara: Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü, Proje Raporu no: 2001-21, 2001, s. 9.

13 Necdet Oral, "Tarımda 12 Eylül'ün Ekonomi Politikası," <http://bianet.org/bianet/bianet/67281-tarimda-12-eyulun-ekonomi-politigi>, 17 Eylül 2005.

14 Necdet Oral, "Tekellerin Tarımda Özelleştirme Vurgunları," <http://bianet.org/bianet/bianet/10100-tekellerin-tarimda-ozellestirme-vurgunlari>, 30 Mayıs 2002.

15 Hülya Kendir, "Küreselleşen Tarım ve Türkiye'de Tarım Reformu," *Praksis*, no: 9, Kış-Bahar 2003, s. 290, 291.

Sübvansiyon, taban fiyatı ve destekleme alımı alanındaki politika değişiklikleri çiftçilerin gelirini doğrudan etkilemiştir. Ürün fiyatlarının girdi fiyatlarına oranına dayanarak hesaplanan tarımın ticaret haddi endeksi (başlangıç yılı olarak belirlenen) 1968’de 100 iken, 1978’de 131’e çıkmış, 12 Eylül’ün ardından sürekli azalarak 1988’de 70’e kadar inmiştir.¹⁶ Kısacası, 1980’li yıllarda çiftçilerin geliri ciddi olarak azalmıştır.

Seçim politikalarının dönüşü (1987-1998): Yazının başında tarımda neoliberal politikaların 24 Ocak kararları ve 12 Eylül darbesiyle birlikte uygulanmaya başladığını ama esas olarak 2000’lerde derinleştiğini belirtmiştik. Bunun temel nedeni 1991-2002 aralığında ülkeyi yöneten burjuva partilerinin işçi sınıfı üzerinde (1980’lerde Anavatan Partisi’nin (ANAP), 2000’lerde Adalet ve Kalkınma Partisi’nin (AKP) kurduğu türden) politik hegemonya kurmayı başaramamasıdır. Bu dönemde hiçbir partinin tek başına iktidar olmaya yetecek oyu alamaması siyasi istikrarsızlığı artırmış ve erken seçimi sürekli gündemde tutmuştur. Bu durum burjuva partilerini kitleleri kazanabilmek için neoliberal disiplinden ciddi ölçüde kopan tavizler vermeye zorlamıştır. ANAP iktidarı son yıllarında çiftçilere taviz vermeye başlamıştır. Demirel, Ecevit, Erbakan ve Türkeş gibi eski burjuva politikacılarına 12 Eylül yönetiminin koyduğu siyaset yasağının 1987 referandumu ile birlikte kaldırılması ve bu politikacıların parti başkanı olarak yeniden siyasete dönmesi, ANAP iktidarını ciddi bir siyasi rekabetle karşı karşıya bırakmıştır. 1989’da patlak veren Bahar Eylemleri ile birlikte ANAP iktidarı ciddi bir işçi sınıfı muhalefetiyle de karşılaşmıştır. Bu iki gelişme, ANAP’ı iktidarını yitirmemek için kitlelere tavizler vermek zorunda bırakmıştır. KİT’lerde çalışan işçilerin ve kamu emekçilerinin ücretlerine 1989’dan itibaren ciddi zamlar yapılmıştır.¹⁷ Bu 12 Eylül sonrasında burjuvazinin işçi sınıfına verdiği ilk ciddi tavizdir. 1988-91 arasında reel ücretler yüzde 90 oranında artmıştır.¹⁸ ANAP’ın son kez tek başına iktidar olduğu 1987 seçimlerinden önce taban fiyatlarının ve sübvansiyonların ciddi biçimde artırılması ise 12 Eylül sonrasında küçük çiftçilere verilen ilk ciddi tavizdir.¹⁹ Çiftçi eylemlerini in-

16 Korkut Boratav, “Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi,” *Mülkiye Dergisi*, no: 262, 2009, s. 11.

17 Bu dönemde enflasyon yüzde 75, kamu işçilerine yapılan ücret zammı ise yüzde 141’dir (Korkut Boratav, A. Erinç Yeldan, Ahmet H. Köse, “Globalization, Distribution, and Social Policy: Turkey, 1980-1998,” Center for Economic Policy Analysis, Working Paper Series No 20, New York, 2000, s. 28).

18 a.g.e., s. 5.

19 Ali Burak Güven, “Reforming Sticky Institutions: Persistence and Change in Turkish Agriculture,” *Studies in Comparative International Development*, no: 44, 2009, s. 175.

celerken göreceğimiz gibi, ANAP hükümeti seçimlerin ertesinde bu desteği geri çekmeye yeltenmiş ama çiftçilerin baskısıyla geri adım atmak zorunda kalmıştır. Bu nedenle, seçim politikalarının tarımı etkilemesinin başlangıç yılı olarak 1987'yi almakla birlikte desteklerin esas olarak çiftçi eylemlerinin yoğunlaştığı 1989'dan sonra arttığını akılda tutuyoruz.

20 Ekim 1991'de yapılan genel seçimlerden sonra işbaşına gelen Doğru Yol Partisi (DYP)-Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) koalisyon hükümetinin ilk iki yıllık uygulamaları, son otuz iki yılda emekçilere verilen tavizler bakımından zirve noktasıdır. DYP-SHP hükümeti emeklilik yaşını düşürmüş ve yoksulların sağlık hizmetlerine erişimini kolaylaştıran Yeşil Kart uygulamasını başlatmıştır. Bu genel yöneliş, tarıma muazzam biçimde artan taban fiyatları, sübvansiyonlar ve krediler olarak yansımıştır.

1990'lara ilişkin verileri incelemeye başlamadan önce önemli bir noktaya işaret etmek gerekiyor. 1980'lerin sonlarından itibaren kent ve kırlardaki emekçi kitlelere verilen tavizler, Türkiye ekonomisinin uluslararası finans piyasaları ile derinden bütünleştiği bir ortamda gerçekleşmiştir. 1989'da sermaye hesaplarının tamamen serbestleştirilmesi bu doğrultuda atılmış büyük bir adımdır. Bu durum devletin elindeki borçlanma olanaklarını ciddi biçimde artırmış, borçlanmayı kolaylaştırmıştır. 1994 öncesinde kamu işçilerine yapılan büyük zamlar ve 1990'lar boyunca köylülere verilen ciddi destekler, alınan borçlarla finanse edilmiştir. Yüksek borçlanma, Türkiye ekonomisini 1994, 1999 ve 2001'de büyük krizlere sürükleyen önemli faktörlerden birisidir. Bu krizlerin ertesinde IMF ile imzalanan stand-by anlaşmaları, bütçe açıklarını azaltmak için işçi sınıfına ve köylülüğe verilen tavizlerin geri alınmasını öngörmüştür. Yazının devamında göreceğimiz gibi, kriz yıllarında çiftçilere verilen destekler ciddi biçimde kısılmıştır. Küçük çiftçilerin tarımdan kısmen veya tamamen koparak işçileşmesi bu dönemlerde hızlanmıştır. Ancak, yalnızca kriz yıllarındaki sert neoliberal tedbirlere bakarak Türkiye tarımının son yirmi yılına ilişkin genel sonuçlar çıkarmak yanıltıcı olur, zira her krizin ardından ekonominin toparlanmaya başlaması ile birlikte tarıma verilen devlet desteği yeniden artırılmıştır. Kriz sonrasındaki desteklerin kriz yıllarındaki muazzam tahribatı telafi edip etmediği elbette özel olarak yanıtlanması gereken, önemli bir sorudur ama bunu yapabilmek için öncelikle devletin tarım sektörünü mali olarak desteklemeyi sürdürdüğünü akılda tutmak gerekir. Bu Türkiye tarımının tasfiye edilip edilmediği sorusunu yanıtlamak ve küçük çiftçilerin neoliberal uygulamalara neden sürekli tepki vermediğini anlamak için de elzemdir.

Bu hatırlatmanın ardından son yirmi yıla ilişkin verileri incelemeye başlayabiliriz. 1990'da yalnızca 10 olan destekleme kapsamındaki ürün sayısı 1991-93 döneminde 26'ya çıkarılmıştır.²⁰ Desteklemenin kapsamı bu şekilde genişletilirken, devletin satın aldığı ürün miktarı ciddi biçimde artmıştır. 1989'da üretilen buğdayın yalnızca yüzde 3'ü devlet tarafından satın alınırken, bu oran 1990 ve 1991'de yüzde 20'nin üzerinde, 1992 ve 1993'te yüzde 12 civarındadır. 1989'da toplam tütün üretiminin yüzde 39'u devlet tarafından satın alınırken, bu oran 1990-92 arasında yaklaşık yüzde 65, 1993'te yaklaşık yüzde 85'tir. Aynı oran fındıkta 1989'da yüzde 7, 1990'da yüzde 35, 1991'de 26, 1992'de yüzde 36'dır. Pamukta 1989'da yüzde 22.5, 1990'da yüzde 26, 1991'de yüzde 33, 1992'de yüzde 48, 1993'te yüzde 27'dir.²¹

DYP-SHP koalisyon hükümeti, 1994 krizinin ertesinde aldığı 5 Nisan kararları ile çiftçilere verilen tavizleri durdurmuştur. 1994-95 döneminde tüm tarımsal destekler büyük ölçüde kısılmıştır. Destekleme kapsamındaki ürün sayısı 9'a düşürülmüş, taban fiyatları azaltılmış, sübvansiyonlar kısılmıştır. Seçim politikaları nedeniyle çiftçilere verilen tavizlerden neoliberal disipline doğru bu ani sapma, DYP ve SHP'nin 1995 seçimlerinde yaşadığı muazzam kan kaybının önemli nedenlerinden birisidir. 1996-98 arasında göreve gelen Refahyol ve Anadol-D hükümetleri tarımsal destekleri yeniden artırmıştır. Devletin tarım sektörüne verdiği krediler 1990'larda sürekli olarak artmıştır. 1980-89 arasında yıllık ortalama 230 milyon dolar kredi veren Ziraat Bankası, 1990-99 aralığında yıllık 1.6 milyar dolar kredi vermiştir.²² Tarım ile sanayi arasındaki ticaret haddi, 1989 ile 1998 arasında (1994 yılı haricinde) sürekli olarak tarımın lehine artmıştır.²³ Görüldüğü gibi, neoliberal hegemonyanın belirlediği 1980'ler ile hegemonya krizinin aşılamadığı 1990'lar arasında devletin tarıma verdiği fiyat ve sübvansiyon desteği bakımından ciddi farklar vardır. Tarıma yönelik devlet desteği 1980'lerde düzenli biçimde azalırken, 1990'larda (kriz yılları olan 1994-95 haricinde) düzenli biçimde artmıştır. Nihayet, çiftçilerin reel gelirleri 1977 ile 1989 arasında yüzde 45 azalmış, 1989 ile 1997 arasında ise yüzde 47 oranında

---

20 Umut Ulukan, *Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2009, s. 112.

21 Oral, "Tarımda 12 Eylül'ün Ekonomi Politikası"; Zafer Yükseler, "Tarımsal Destekleme Politikaları ve Doğrudan Gelir Desteği Sisteminin Değerlendirilmesi," Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, 1999, s. 7.

22 Güven, s. 176.

23 Boratav, s. 12.

artmıştır.²⁴ Kısacası, 1990'lı yıllar küçük çiftçiler için 1980'lere nazaran çok daha olumlu geçmiştir. Bu tablo, son otuz yılda neoliberalizmin hız kesmeden uygulandığı, küçük çiftçilerin kesintisiz biçimde çöktüğü biçimindeki kolaycı yaklaşımın geçersizliğini gösteriyor.²⁵

Neoliberalizmin Derinleşmesi (1999-): 1999 ve 2001 krizleri, önceki dönemde küçük çiftçilere verilen tavizlerin sona erdirilmesine neden olmuştur. 1999'dan günümüze uzanan on üç yıllık dönemde yazının sonraki bölümlerinde özetleyeceğimiz neoliberal politikalarla tarım ve köylülük ciddi biçimde dönüştürülmüştür. 1999-2012 aralığı, neoliberalizmin derinleştiği tek bir dönem olarak görülebilir fakat bu dönem içinde devletin tarım sektörüne verdiği fiyat ve alım desteği ile bu desteğin köylülüğün siyasi davranışına etkileri bakımından ciddi farklılıklar vardır. Bu farklılıklar nedeniyle, 1999-2012 dönemini iki alt-döneme ayırarak incelemek yerinde olur. DSP-MHP-ANAP koalisyonunun işbaşında olduğu 1999-2002 aralığı birinci alt-dönem, AKP'nin tek başına iktidarda olduğu 2003-2012 aralığı ise ikinci alt-dönemdir.²⁶ İki dönem arasındaki temel fark, yakın Türkiye tarihinin en sert üç krizinden ikisinin DSP-MHP-ANAP hükümeti döneminde yaşanması, AKP döneminde ise böyle bir kriz halinin söz konusu olmamasıdır. 2008'de başlayan büyük depresyonun Türkiye ekonomisini ciddi biçimde etkilediği 2009 yılı dahi, 1999 ve 2001 krizlerine nazaran hafif geçmiştir. Bu nedenle, DSP-MHP-ANAP koalisyonu tarıma yönelik devlet desteğini aniden keserek “şok terapisi” uygularken, tüm neoliberal niteliğine rağmen AKP benzer bir şok terapisi uygulamak zorunda kalmamıştır.

1999-2002 aralığında sübvansiyonların GSYİH'deki payı yüzde 3.2'den yüzde 0.5'e inmiş, tarım ürünlerinin fiyatı yaklaşık yüzde 40 oranında azalmış, tarımsal GSYİH ise 27 milyar ABD dolarından 22 milyar dolara düşmüştür.²⁷ Ayrıca, DSP-MHP-ANAP hükümeti 2002'de tarıma yönelik devlet desteği alanında çok önemli bir değişiklik anlamına gelen Doğrudan Gelir

24 Boratav, Yeldan, Köse, s. 17.

25 1996 yılı itibarıyla çiftçilerin reel geliri 1977'den hâlâ yüzde 18 oranında azdır, yani çiftçilerin 1990'larda kopardıkları tavizler önceki dönemde uğradıkları kayıpları tamamen telafi etmemiştir. Yine de, 1990'larda çiftçilerin gelirlerinin önceki döneme nazaran ciddi biçimde iyileştiği açıktır.

26 AKP, 3 Kasım 2002'de yapılan genel seçimlerde yüzde 34 oranında oy alarak tek başına iktidara gelmiştir. Birinci AKP hükümeti 18 Kasım 2002'de kurulmuştur. Bu nedenle, AKP döneminin başlangıcı olarak 2002'yi değil, 2003 yılını almak gerekir.

27 Neslihan Yalçınkaya, Hakan Yalçınkaya, Coşkun Çılbant, “Avrupa Birliği'ne Yönelik Düzenlemeler Çerçevesinde Türk Tarım Politikaları ve Sektörün Geleceği Üzerine Etkisi,” *Yönetim ve Ekonomi*, cilt: 13, no: 2, 2006, s. 111-112.

Desteği (DGD) uygulamasını başlatmıştır. Bu uygulama, gerek Türkiye tarımının tasfiye edildiği tezine kanıt olarak gösterilmesi, gerekse AKP döneminde üzerinde ciddi değişiklikler yapılması (ve dolayısıyla DSP-MHP-ANAP dönemi ile AKP dönemi arasındaki farkları anlamak için önemli olması) nedeniyle özel olarak incelenmeyi gerektiriyor.

DGD, Türkiye'nin uluslararası işbölümü çerçevesinde tarım üretiminin bileşimini değiştirmesine yardımcı olmayı amaçlamıştır. Bu uygulama ile özel olarak iki ürünün (şeker pancarı ve tütün) üretiminin azaltılmasını amaçlanmıştır. 2001'de çıkarılan Tütün ve Şeker kanunları da bu yönlele ilişkilidir. Bu iki yasayla tütüne ve şekerlere verilen devlet desteği azaltılmış, üretime kota koyma yetkisine sahip üst kurullar oluşturulmuştur. Bu yasaların çıktığı tarihte 450.000 çiftçi hanesi şeker pancarı, 583.000 çiftçi hanesi ise tütün üretiminden geçimini sağlıyordu.²⁸ Bu kadar geniş bir kesimin aniden büyük gelir kaybına uğraması ciddi bir siyasi risktir. Kota konulan ürünleri ürettiğini belgeleyen çiftçilere arazi büyüklüklerine göre belirli bir nakit ödeme yapılmasını öngören DGD, hem bu siyasi riski azaltmayı hem de çiftçilere meyve ve sebze gibi alternatif ürün çeşitlerine geçiş yapabilmek için vakit kazandırmayı amaçlamıştır. Bir milyondan fazla çiftçi hanesinin tamamının birkaç yılda meyve ve sebze üreticisi haline gelmesinin imkânsız olduğu bellidir. Dolayısıyla, DGD yalnızca tarım üretiminin bileşimine yönelik bir düzenleme olarak değil, çiftçilikten koparak proleterleşecek yüz binlerce kişi için oluşturulmuş, adı konmamış bir işsizlik (ve toplumsal patlama riskini azaltma) fonu olarak da görülmelidir.

DGD, yalnızca 500 dekardan küçük arazisi olan çiftçileri kapsamıştır. DGD'den yararlanmak isteyen her çiftçinin aynı dönemde uygulamaya koyulan Çiftçi Kayıt Sistemi'ne (ÇKS) kayıt olması gerekmektedir. ÇKS'nin amaçlarından birisi öteden beri sorunlu olan tapu-kadastro kayıtlarına çekidüzen vermektir. Kayıt masraflarını karşılayamayan ve gelir desteğinden fazla beklentisi bulunmayan çok sayıda küçük çiftçi kayıtdışı kalmıştır. Türkiye'deki toplam 4 milyon 100 bin çiftçi ailesinin yalnızca 2 milyon 700 bini ÇKS'ye kayıt olmuştur.²⁹ Küçük çiftçilerin önemli bölümü DGD'den yararlanamazken, büyük toprak sahipleri yasanın etrafından dolaşarak DGD'den yararlanmayı başarmıştır. 1970'lerde Urfa'da toprak reformu pilot uygulaması sırasında yaşananlara benzer biçimde, Adıyaman'daki büyük toprak sahipleri 500 dekarın üzerindeki arazilerini akrabalarının üzerine tapula-

²⁸ Aydın, s. 164, 171.

²⁹ a.g.e., s. 177.

arak gelir desteğine hak kazandılar. Tütün ektiklerini söyledikleri arazi-
lere buğday ekip buğday için verilen prim ödemelerinden de yararlandılar.
Dahası, tütün üretimi için ortakçılık ilişkisine girdikleri köylüleri kovdular.
Kovulan köylüler, mevsimlik tarım işçisi haline geldiler. Kısacası, tütün
yasası bölgede mülksüzleşme/proleterleşme eğilimini artırdı.³⁰ DGD, uy-
gulamaya girdiği 2002’de devletin tarıma verdiği toplam desteğin yaklaşık
yüzde 80’ini oluşturuyordu. Kısacası, üretimi desteklemek için verilen, eski
tip sübvansiyonların yerini üretimi kösteklemek için verilen nakit ödemeleri
almıştı. Türkiye tarımının tasfiye edildiği iddiası bu dönemde yaygınlaştı.

Ancak, bu durum kalıcı olmadı. AKP hükümeti, 2004’ten itibaren DGD
uygulamasının çerçevesinin dışına çıkan alım ve sübvansiyon desteklerini
devreye soktu. Türkiye tarımının üretim miktarı ve işgücü istihdamı bakı-
mından epey hacimli bir bölümünü oluşturan tahıl örneğine bakmak DSP-
MHP-ANAP dönemi ile AKP dönemi arasındaki farkı anlamak için yeterli-
dir. Toprak Mahsulleri Ofisi 2002’de 700 bin ton, 2003’te 600 bin ton tahıl
ürününü çiftçiden satın alırken, 2004’te bu rakam 2 milyon tonun üzerine
çıkılmıştır. 2005’te gübre ve dizel yakıtı için yeniden sübvansiyonlar veril-
meye başlanmıştır. 2 milyon dolarında düşük faizli tarım kredisi açılmıştır.
Batık kredilerin ve ödenmeyen elektrik faturalarının affına yönelik bir prog-
ram uygulamaya konmuştur. Pamuk için yapılan prim ödemeleri iki katına
çıkartılmıştır. Sonraki bölümde inceleyeceğimiz Doğrudan Gelir Desteği’ne
ek olarak, tahıl ürünleri için prim ödemeleri yeniden devreye sokulmuştur.³¹
Recep Tayyip Erdoğan, 10 Ocak 2008’de DGD uygulamasına son verilece-
ğini ilan etti. DGD’nin toplam tarımsal destekler içindeki payı epey azaltılır-
ken (2008’de yüzde 20, 2009’da yüzde 25) eski tip ürün sübvansiyonlarının
payı arttı. Nihayet, 2010’da iklim ve toprak koşullarına göre Türkiye’yi 30
ayrı havzaya bölerek her havza içinde belirli ürünlere prim desteği veren
“Havza Bazlı Üretim ve Destekleme Modeli” uygulamaya kondu.³²

Bu tablodan iki sonuç çıkarmak mümkündür. Birincisi, üretimi köstek-
leyen DGD’nin toplam destekler içindeki hâkimiyetinin kalıcı olmaması
devletin tarım üretimini mutlak olarak azaltmayı, tarım sektörünü ekonomik
olarak güçsüzleştirmeyi, kısacası tarımı tasfiye etmeyi amaçladığı tezini çü-

30 Huricihan İslamoğlu, Elvan Gülöksüz, Alp Yücel Kaya, Ayşe Çavdar, Ulaş Karakoç, Derya Ni-
zam, Göksun Yazıcı, *Türkiye’de Tarımda Dönüşüm ve Küresel Piyasalarla Bütünleşme Süreçleri*,
İstanbul: TÜBİTAK Proje no: 106K137, s. 22, 29.

31 Güven, s. 180.

32 Necdet Oral, “Tarımda Neoliberal Politikaların 30. Yılı,” <http://www.bianet.org/biamag/ekonomi/140765-tarimda-neoliberal-politikalarin-30-yili>, 8 Eylül 2012.

rütüyor. İkincisi, küçük çiftçilerin ve gelirinin bir bölümünü tarımdan elde eden yarı-proleterlerin DSP-MHP-ANAP iktidarını büyük bir öfkeyle sandığa gömerken, dönemsel bazı tepkiler vermelerine rağmen AKP'yi desteklemeyi neden sürdürdüğüne ilişkin ipuçları veriyor. Her iki konuyu da yazının devamında özel olarak ele alacağımız için burada ayrıntıya girmiyoruz.

Bu tablodan küçük çiftçiler için hiçbir şeyin değişmediği, 2002 öncesine dönüldüğü sonucu çıkarılmamalı çünkü sübvansiyonların bileşimi ve yapısı büyük ölçekli üretimi ve sözleşmeli çiftçiliği küçük çiftçilikten daha fazla destekleyecek biçimde değiştiriliyor. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, tarımsal desteklerin bölgesel uzmanlaşmayı teşvik edecek biçimde yeniden yapılandırılması için hazırlıklar yapıyor. Daha spesifik olarak ifade edersek, tarımsal destekler yeni işbölümünde öne çıkan ürünlerin üretim miktarını artırmayı ve üretim ölçeğini büyütmeyi amaçlıyor. Bir örnekle açıklayalım. 2008-09 döneminde toplam desteklerin üçte biri hayvancılığa verildi. Bu desteklerin süt üretimine ayrılan bölümü, çiftçilerin desteğe hak kazanmak için süt üretim kooperatiflerine üye olmalarını şart koşuyor. Türkiye'de en az toprağa sahip küçük işletmelerin yüzde kırkıdan fazlasının hayvancılık yapmadığı, süt üreten küçük çiftçilerin ise sübvansiyon edilmelerinin koşulu olan kimyasal girdileri kullanacak veya kooperatiflere üye olacak ölçekte üretim yapmadığı hatırlanırsa, sübvansiyonların orta ve büyük çiftçileri destekleyecek biçimde düzenlendiği anlaşılır.³³ Kısacası, tarımsal destekler ortadan kaldırılmıyor, neoliberalizmle uyumlu hale getiriliyor.

Türkiye tarımı tasfiye mi ediliyor?

Türkiye tarımının dönüşümüne ilişkin tartışmalarda son yıllarda giderek yaygınlaşan bir görüşe göre, Türkiye devleti emperyalistlerin emirlerine uyarak tarım sektörünü bilinçli olarak çökertmektedir. Ulusalıcıların ve onların etkisi altındaki pek çok solcunun yıllardır tekrarladığı “sanayisizleşme” tezinin bir benzeri olan bu “tarımsızlaşma” tezi, günümüzde Ziraat Mühendisleri Odası'ndan bir dizi sol çevreye kadar geniş bir yelpazede kabul görüyor. Tarımsızlaşma tezi, yalnızca Türkiye'deki tarım üretiminin çökmekte olduğu iddiasından ibaret olsaydı ciddiye alınıp özel olarak tartışılmayı gerektirmeyebilirdi. Ancak, bu tezi ileri sürenler birbirinden **farklı** iki iddia olan “Türkiye tarımı neoliberalleşmektedir” ve “Türkiye'de tarım üretimi bilinçli olarak çökertilmektedir” iddialarını ard arda sıralayıp aynı şeymiş

---

33 Aydın, s. 174; Murat Öztürk, *Agriculture, Peasantry, and Poverty in Turkey in the Neo-liberal Age*, Wageningen: Wageningen Academic Publishers, 2012, s. 98.

gibi sunarak neoliberal tarım politikalarına karşı muhalefetin ulusalcı bir politik çerçeveye hapsolmasına (bazıları bilerek, bazıları bilmeyerek) neden oluyorlar.³⁴ Bu durum, tarımsızlaşma tezinin özel olarak ele alınmasını gerektiriyor.

Toplam tarım üretiminde mutlak ve büyük bir azalma olduğunu ortaya koymadan Türkiye tarımının çökertildiğini kanıtlamak mümkün değildir. Bunun haricindeki her türlü veri olsa olsa tarımın yavaş geliştiğine işaret

34 Tarımsızlaşma tezinin nasıl savunulduğuna kısaca bakalım. Türkiye Ziraat Mühendisleri Odası eski başkanı (ve günümüzde CHP'nin genel başkan yardımcılarında birisi olan) Gökhan Günaydın'a göre, "Türkiye'de tarım sektörü, sosyal ve ekonomik yönleriyle, neoliberal politikaların uygulandığı son çeyrek yüzyıllık dönemde sürekli olarak güç kaybetmektedir. Bununla birlikte, 2000'li yıllarla birlikte uygulanan Dünya Bankası ve IMF taşeronu teslimiyetçi politikaların sonucunda sektör, çöküş noktasına gelmiştir. 1999 yılından bu yana değişen hükümetlere karşın sözü edilen 'teslimiyetçi anlayış' aynen sürdürülmüş; böylelikle giderek artan bir dışa bağımlılık, kendine yeterliliği kaybetme, üreticinin yoksullaşması ve kurlsız piyasa koşullarında çokuluslu şirketlerin egemenliğinin pekiştiği 'kesintisiz bir süreç' yaşanmıştır" (Gökhan Günaydın, "Kendine Yeterlilikten Bağımlılığa," *Cumhuriyet-Tarım ve Hayvancılık Eki*, 11 Nisan 2006). Ziraat Mühendisleri Odası Antalya Şube başkanı Vahap Tuncer'e göre, "1980 sonrası yürütülen neoliberal politikaların tarımdaki hedefi ise bu sektörü çökertmek ve 80 milyonluk bu pazarı ürün stokları giderek artan gelişmiş ülkelerin tarım ürünlerine açmaktır" (Vahap Tuncer, "Pamuk Üreticileri Teslim Oluyor...", *Cumhuriyet-Tarım ve Hayvancılık Eki*, 12 Ağustos 2008). Türkiye Komünist Partisi'nin 2007 seçim bildirgesinde ise şöyle deniyor: "Türkiye'de tarım çökertilmektedir. 'Ülkemizi bir tarım ülkesi olmaktan çıkaracağız, sanayileşeceğiz' bahanesiyle sürdürülen tarım politikaları sonucunda Türkiye açlık tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu politikalar Amerika ve Avrupa Birliği tarafından dayatılmıştır. Türkiye'nin gereğinden fazla sebze, meyve, tütün, fındık, pancar, pamuk ürettiğini ileri süren emperyalistler her şeye burunlarını soktular. İşbirlikçi hükümetlerimiz onların her dediğini yaparak, ülkemizi tarımda da dışa bağımlı hale getirdiler. Gübre dışarıdan geliyor, ilaç dışarıdan geliyor, tohum dışarıdan geliyor, emir dışarıdan geliyor! Yabancı gıda tekelleri Türkiye'nin en verimli arazilerini ele geçirdi bile. İşçilerimizi düşük ücretlere çalıştırıyorlar ve verimli topraklarımızı kendi çıkarları doğrultusunda kullanıyorlar" (<http://www.tkp.org.tr/secim2007/pdf/SecimBildirgesi.pdf>). Emperyalist kurumların Türkiye'den daha az pancar ve tütün üretmesini istediğini yukarıda belirtmiştik. Pamuk için durum daha karmaşık olsa da, orada da daha az üretme baskısının mevcut olduğu söylenebilir. Meyve ve sebze üretimi için ise böyle bir baskı söz konusu değildir. Dahası, Türkiye'de meyve ve sebze üretimi azalmak bir yana giderek artmaktadır. TKP'nin üretimi kısıtlanan ürünler listesinin en başına meyve ve sebzeyi koyması tarımsızlaşma tezinin cazibesine kendisini fazlasıyla kapırdığını gösteriyor. Nihayet, tarımı tasfiye etmenin kapitalizmin mantığına uymadığını bile bile tasfiye tezinde ısrar eden şu pasaj, yazarının amacının aksine tasfiye tezinin geçersizliğini kavrayabilmek için yeterli bir ilke neden sunuyor: "Avrupa ülkeleri tarım ürünlerini ve çiftçileri korurken Türk devletinin ve hükümetinin sadece fındıkta değil, bütün tarım ürünlerinde 'desteklemeyi' kaldırdığını, tarımı tasfiye etmek için elinden gelen her şeyi yaptığını söylemek gerekiyor. Türkiye'de bütün değerlerin, bütün mal ve hizmetlerin evrensel kapitalizmin satın alacağı bir biçime getirilmesine itina gösterildiği son dönemde tarımı, evrensel kapitalizme sunulacak hale getirmeye çalışmamak, tarımın doğrudan tasfiyesine yönelmek herhalde yine global kapitalizmin istediği bir şey" (Selami İnce, "Fındık Üreticisi AKP'ye Mecbur Mu?," *Birgün-Pazar Eki*, 19 Ağustos 2012).

eder, tarımın çöktüğünü kanıtlamaz. Tarımsızlaşma tezini (bizce başarısız biçimde) savunan Mahir Gürbüz'ün de teslim ettiği gibi,

Açıklanan girdi ve teknoloji kullanım hızı nedeniyle, toplam tarım arazisindeki yaklaşık 2 milyon hektarlık azalmaya rağmen, toplam üretimde artış azalarak da olsa devam etmiştir. Gerek sulanan alanlardaki önemli artış, gerek üstün genetik materyal kullanımı doğal olarak verimi yükselttiğinden, artış hızında önceki dönemlere göre azalış olduğu halde, toplam üretim yine de azalmamış artmıştır.³⁵

Toplam tarımsal üretimin değeri 2000 yılında 17 milyar TL, 2005'te 61 milyar TL, 2009'da 79 milyar TL'dir.³⁶ Tarıma yönelik devlet desteğinin 1980-86 ve 1999-2002 dönemlerinde dramatik olarak azaltılması, tarımsızlaşma tezinin bir kanıtı olarak sunulmaktadır. 1990'larda tarıma yönelik devlet desteğinin dramatik biçimde arttığını yukarıda aktarmıştık. IMF ve Dünya Bankası'nın gündeme getirdiği, üretimi köstekleyen DGD uygulamasının 2002'de esas tarımsal destek aracı olarak kabul edilmesi ilk bakışta tarımsızlaşma tezini destekliyor gibi görünmektedir. DGD 2002'de kabul edildiği şekliyle, yani esas destekleme aracı olarak uygulanmaya devam etseydi bunun haklı olduğu düşünülebilirdi. Oysa yukarıda işaret ettiğimiz gibi, 2004'ten itibaren eski tip tarımsal destekler geri getirilmiş, DGD'nin toplam destekler içindeki payı giderek azalmıştır. 2006'da kabul edilen Tarım Kanunu, üretimi köstekleyen DGD'nin yanı sıra üretimi destekleyen çok sayıda destekleme aracının da kullanılabileceğini tescil etmiştir.³⁷ Gürbüz de bu desteğin üretime olan olumlu etkisini teslim etmektedir: "Geleneksel trend devam ettiğinden, sübvansiyonların da etkisiyle girdi kullanımı artışı devam etmiştir. Örneğin dönem başında bitki besin maddesi bazında 1,1 milyon ton olan gübre tüketimi 2005 sonunda 2 milyon tona çıkabilmiş, üstün verimli çeşit tohum kullanımında önemli gelişim sağlanabilmiştir."³⁸

Tarımın tasfiye edildiği tezinin iki temel argümanının geçersizliğini ortaya koyduktan sonra, Türkiye tarımının gelişimine ilişkin bazı önemli noktalara işaret ederek devam edelim. Öncelikle, tarımın Türkiye ekonomisindeki ağırlığının giderek azaldığı gerçektir. Tarımın GSYİH'deki payı 1978'de

35 Mahir Gürbüz, "Tarım, 1980 Sonrası Adım Adım Bitirildi," *Cumhuriyet-Tarım ve Hayvancılık Eki*, 11 Temmuz 2006.

36 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Yatırım Destek ve Tanıtım Ajansı, *Türkiye Tarım Sektörü Raporu*, Temmuz 2010, s. 5.

37 Güven, s. 180.

38 Gürbüz, "Tarım, 1980 Sonrası.."

yüzde 23.8'den, 1988'de yüzde 18.9'a, 2000'de yüzde 11.9'a, 2010'da yüzde 9.1'e düşmüştür.³⁹ Tarımın oldukça gelişkin olduğu ABD'de ise bu pay yüzde 2'nin altındadır.⁴⁰ Dolayısıyla, tarımın milli gelirdeki payının azalması tarımsızlaşmanın kanıtı olarak görülemez.

Türkiye tarımının belli başlı ürünlerinin durumuna bakarak tabloyu tamamlayalım. Gıda arzı ve güvenliği bakımından en önemli tarım kalemi tahıldır. 2009-2011 aralığında dünyanın en büyük beş hububat üreticisi sırasıyla Avrupa Birliği, Çin, Hindistan, ABD ve Rusya Federasyonu'dur. Türkiye bu listede dokuzuncu sıradadır.⁴¹ Toplam üretim miktarı bakımından ürün bazında yapılan sıralamaya göre, 1980 yılında Türkiye 17 ayrı üründe dünyanın en büyük üreticisi, 15 üründe dünya ikincisi, 15 üründe dünya üçüncüsüdür. 1990'da 15 üründe dünyanın en büyük üreticisi, 15 üründe dünya ikincisi, 10 üründe dünya üçüncüsü, 2010'da ise 15 üründe dünya birincisi, 11 üründe dünya ikincisi, 16 üründe dünya üçüncüsüdür.⁴² Türkiye tarımının çökmediği açıktır.

Buradan Türkiye'nin tarımda muazzam bir gelişme kaydettiği sonucunu çıkarmak elbette mümkün değildir. Türkiye tarımı, başta emek verimliliği olmak üzere pek çok göstergede gelişmiş ülkelerin epey gerisindedir. Ayrıca, hayvancılık sektörü 1980'lerden bu yana ciddi oranda gerilemiştir. Kırmızı et üretiminin temelini oluşturan hayvan varlığı (sığır, manda, koyun ve keçi sayısı) 1980'de 85 milyondan 2010'da 41 milyona düşmüştür.⁴³ Kırmızı et üretimi yerinde saymış, ithalata bağımlılık giderek artmıştır. Yerli burjuvazi son dönemde devlet desteğini de arkasına alarak hayvancılığa ciddi yatırım yapmaya başlamıştır. Örneğin Saray Halı'nın sahibi Necati Kurmel, 25 bin büyükbaş hayvan barındıran büyük bir çiftlik kurmuştur. Ata-Sancak, Söktaş, Banvit, Doğan Organik ve Korel de sektöre yatırım yapmaktadır.⁴⁴ Bu yatırımların dibe vuran sektörü canlandırmaya yetip yetmeyeceğini önümüzdeki yıllarda göreceğiz. Özetle, kırmızı et üretimi hariç tutulursa, tarıma

39 Hüsnu Ege, "Tarım Sektörünün Ekonomideki Yeri ve Önemi," *TEPGE Bakış*, no: 7, Temmuz 2011, s.1.

40 http://en.wikipedia.org/wiki/Economy_of_the_United_States

41 Food and Agriculture Organization of the United Nations, *Crop Prospects and Food Situation*, no: 1, Mart 2012, s. 4. Hububat kapsamında yer alan farklı tip ürünlerin üretim performansı da farklıdır. Son on yılda buğday üretimi artmamış, arpa üretimi azalmış, mısır ve çeltik pirinç üretimi ise ciddi biçimde artmıştır (Oral, "Tarımda Neoliberal Politikaların 30. Yılı").

42 <http://faostat.fao.org/site/339/default.aspx>

43 Oral, "Tarımda Neoliberal Politikaların 30 Yılı."

44 Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Yatırım Destek ve Tanıtım Ajansı, s. 10.

ilişkin genel tablonun bir çöküşe değil, olsa olsa yavaş bir büyümeye işaret ettiği bellidir.

Türkiye'nin tarım ürünleri dış ticaretinde ciddi bir açık vermesi tarımsızlaşma tezinin kanıtı olarak sunulan bir başka olgudur. Türkiye, DTÖ Tarım Anlaşması'nın hükümlerini 25 Şubat 1995'te iç hukukunun bir parçası haline getirmiştir. Bu çerçevede ithal tarım ürünlerinden aldığı gümrük vergilerini (her bir ürün için yüzde 10'dan az olmamak koşuluyla) ortalama yüzde 24 oranında azaltmayı taahhüt etmiştir.⁴⁵ Avrupa Birliği ile 1995'te imzalanan ve 1 Ocak 1996'da yürürlüğe giren Gümrük Birliği Antlaşması işlenmemiş tarım ürünlerini kapsam dışında bırakmıştır. Ancak, işlenmiş tarım ürünlerinin bir kısmı anlaşma kapsamındadır. Süt, tahıl ve şeker gibi Türkiye'nin rekabet gücünün düşük olduğu ürünlerde gümrük birliğine gidilirken, salça ve meyve suyu gibi rekabet üstünlüğü olan ürünler kapsam dışı bırakılmıştır.⁴⁶ Bunun sonucunda tarım ürünü ihracatının artış hızı ithalatın artış hızının gerisinde kalmıştır. Tarım ürünleri dış ticaretini ölçen iki ayrı uluslararası gösterge mevcuttur: Uluslararası Standart Sanayi Sınıflaması ve Standart Ticaret Sınıflaması. İlk göstergeye göre 2001-2010 döneminde Türkiye dört yıl dış ticaret fazlası, altı yıl dış ticaret açığı, ikinci göstergeye göre ise altı yıl dış ticaret fazlası, dört yıl dış ticaret açığı vermiştir.⁴⁷ Kısacası, tarım ürünleri dış ticareti alanında mutlak bir çöküş değil, istikrarsız bir seyir söz konusudur.

Türkiye'nin tarım ürünleri dış ticaretinde pek çok yıl açık vermesinin gerisinde yatan faktörlerin mukayeseli analizi bu yazının sınırlarını aşan, çok kapsamlı ve karmaşık bir konudur. Burada dış ticaret açığı olgusunu açıklamak için ille de tarım üretiminin çöktüğü tezini kabul etmenin gerekmediğine işaret etmekle yetineceğiz. Türkiye'nin tarım ürünleri dış ticaretinde açık vermesinin önemli nedenlerinden birisi tarım üretiminin düşük olması değil, Türkiye'nin ürün işleme ve fiyatlandırma konusunda emperyalist ülkeler karşısında dezavantajlı bir konumda olmasıdır. Türkiye'nin en büyük tarım ürünü ihracatı kalemlerinden birisi olan fındık örneğine bakarak açıklayalım. Dünya fındık üretiminin yaklaşık yüzde 70'ini Türkiye, yaklaşık yüzde 16'sını ise İtalya gerçekleştiriyor.⁴⁸ Doğal olarak bu iki ülke fındık ihracatı sıralamasında ilk iki sırayı paylaşıyorlar. Hiç fındık üretmeyen Al-

45 Öztürk, s. 68.

46 Ulukan, 116.

47 Oral, "Tarımda Neoliberal Politikaların 30. Yılı."

48 "15 Ülkede Fındık Üretiliyor," *Cumhuriyet-Tarım ve Hayvancılık Eki*, 14 Kasım 2006.

manya ise dünya fındık ihracatının yüzde 10'unu gerçekleştirerek üçüncü sırada yer alıyor. Hamburg'da kurulan Fındık Borsası sayesinde dünya fındık fiyatlarının oluşmasında söz sahibi haline gelen Alman sermayesi, ürün işleme alanındaki gelişkin kapasitesini de kullanarak hiç üretmediği fındıkta muazzam bir dış ticaret fazlası veriyor.⁴⁹ Türkiye'nin dünya üretiminin dörtte üçünü gerçekleştirdiği fındıkta durum buysa, daha az rekabetçi olduğu diğer ürünlerdeki durumun daha kötü olduğunu tahmin etmek zor değildir. Kısacası, tarımdaki ciddi dış ticaret açığının nedenlerinden biri Türkiye'nin dünya kapitalist hiyerarşisinde emperyalist ülkelerin altında bulunmasıdır. Tarım üretiminin verimliliğinin emperyalist ülkelere nazaran düşük olması ikinci neden olarak saptanmalıdır. Dolayısıyla, dış ticaret açığı tarım üretiminin çöküşüne değil, düşük verimlilik ve bağımlılık olgularına işaret eder.

Tarımın tasfiye edilmediğini saptadıktan sonra, gerçekte neyin tasfiye edilmekte olduğu sorusunu yanıtlayabiliriz. Tasfiye edilen tarım üretimi değil, küçük çiftçiliğin ağırlık taşıdığı eski tarımsal yapıdır. Türkiye burjuvazisi, 1980'lerden itibaren arzuladığı ama (1987-1998 arasında çiftçilere verilen tavizler nedeniyle) çok yavaş bir tempoyla gerçekleştirebildiği, sözleşmeli çiftçiliğe ve büyük şirketlerin üretim ve dolaşım süreçleri üzerinde artan kontrolüne dayanan, yeni bir tarımsal yapı kurma hedefine ulaşmak için 1999 sonrasında büyük bir neoliberal taarruz başlatmıştır. Bu taarruzun amacı tarım üretimini çökertmek değil, tekellerinin çıkarları doğrultusunda tarımı daha kârlı bir sektör haline getirmektir. Türkiye burjuvazisininin tarım konusunu en iyi bilen isimlerinden birisi olan Rifat Hisarcıklıoğlu, neoliberal taarruzun içeriğinin mükemmel bir özetini şöyle veriyor:

Tarımdaki sorunumuzu üç başlık altına topluyoruz; istihdam fazlası, arazilerin aşırı parçalanması ve düşük verim. AB'de nüfusun yüzde 5'i tarımda istihdam ediliyor, Türkiye'de yüzde 35'i. Buna karşılık milli gelir içindeki payı bizde yüzde 12 iken, AB ortalaması yüzde 2'dir... Öte yandan, AB'de dekar başına verim, ürün türüne göre değişmekle birlikte, Türkiye'nin çok üzerinde. Mesela tahılda, işletme başına üretim, AB'de 104 ton, Türkiye'de 15 ton. Dekar başına verim AB'de 600 kilo, Türkiye'de 250 kilo. AB'de tarım işletmelerinin sayısı 13 milyon dolayındayken, Türkiye'de 3 milyon civarında. Üstelik, 3 milyon tarım işletmesinden sadece 175 bini AB ortalaması olan 200 dekarın üstünde. Yani, tarımsal işletmelerin yalnızca yüzde 5'i AB ile rekabet edebilecek büyüklüğe sahip. Bu tablonun en önemli nedeni, miras veya intikal yoluyla, tarım arazilerinin bölünmesidir. Geçen yıl yürürlüğe giren, Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu, bu olumsuz gelişmeyi

49 "Almanya Kadar Olamıyoruz," *Cumhuriyet-Tarım ve Hayvancılık Eki*, 14 Kasım 2006.

önleyecek, önemli bir ilk adımdır. Bu kanun, toprağın, ‘yeterli büyüklüğün’ altına inmesini önlemek için, mirasla parçalamanın durdurulmasını öngörmekte ve gönüllülük temelinde, ‘arazi toplulaştırması’ni özendirmektedir. Önümüzdeki bu değişim sürecinde, üretimini kayıt altına alan kazanacaktır. AB’nin tarımsal üretimi, ‘tarladan sofraya’ kayıt altına alma sistemi, üreticiye büyük sorumluluk yükleyecektir. Devletin ve AB’nin destek ödemelelerinden, yalnız kayıt altına giren çiftçiler yararlanacaktır. Ortaklık kurmayı başaran, büyük tarım işletmelerine dönüşerek, ölçek ekonomisini gerçekleştirenler, değişim sürecinden daha az zarar görecektir. Sözleşmeli üretimin ağırlığı artacaktır. Sözleşmeli çiftçilik sistemi, üreticiyi hem ülke ekonomisi ile bütünleştirecek, hem de bağımsızlığını büyük ölçüde korumasına imkân verecektir...AB standartlarına ve mevzuatına uyum için erken davranan rahat edecek ve ihracatını artıracaktır. Tarımsal işletmeleri bundan böyle, bir fabrikayı yönetir gibi akılcı ve disiplinli bir şekilde yönetmek gerekecektir. Pazarlama ve markalaşma tarımda da önemli olacak. Titi tüketiciler bir süre sonra portakal veya domates alırken bile, belirli markaları arayacaktır. Yenilikçilik ve ürün farklılaştırılması, yerel ürünleri ve tatları canlandırmak, tarımın AB piyasasına uyumunu kolaylaştıracaktır. Türkiye AB ülkelerinin tamamını besleyebilecek bir tarımsal potansiyele sahip. Yeter ki teknoloji kullanımı artsın ve köylülükle üreticilik ayırt edilsin... Diğer taraftan, elbette dünyanın her yerinde olduğu gibi tarım sübvansiyonları edilmeli. Çünkü tarım, belki katma değeri çok düşük, ama gerekliliği çok yüksek bir üretim alanıdır. Bugün AB bütçesinin yüzde 40’ı, tarım sübvansiyonlarına gidiyor. AB genelindeki tarım desteği sonucunda, tarım ürünleri, dünya fiyatlarının yüzde 30 üzerindedir. Kısacası sübvansiyonlar dünyanın her yerinde böyledir. Ama bunu istismara açık bir hale getirmemek gerekir. Yani herkes şunu bilmeli ki; daha iyi bir yaşam için tarım desteklenmeli ama bu destek, esas emeğin de üzerine geçmemelidir...Diğer taraftan, Tarım Kanunu’nun çıkmasını da, önemli bir adım olarak görüyoruz. Ancak, tarım desteklerinin milli gelire oranının, taslak metindeki yüzde 2’den yüzde 1’e indirilmiş olmasını, doğru bulmuyoruz. Tarım sektörünün önemi ve AB süreciyle yaşayacağı sıkıntılar dikkate alınarak, bu oranın eskisi gibi, yüzde 2’ye çıkarılmasında, büyük fayda vardır.⁵⁰

Görüldüğü gibi, Türkiye burjuvazisi tarım üretimini değil, küçük çiftçilerin sayısını azaltmayı, sözleşmeli çiftçiliği temel üretim organizasyonu hali-

---

50 “TOBB Başkanı Rifat Hisarcıklıoğlu: ‘Tarımda popülist yaklaşımdan vazgeçilmeli’,” *Cumhuriyet-Tarım ve Hayvancılık Eki*, 13 Haziran 2006. Hisarcıklıoğlu’nun sözleşmeli çiftçiliğin küçük çiftçilerin bağımsızlığını koruyacağı iddiası elbette doğru değil. Bununla birlikte, bu sözler burjuvazinin sözleşmeli çiftçiliği fabrika tipi üretime yeğlemesi olgusunun Türkiye için de geçerli olduğunu gösteriyor.

ne getirmeyi, tarımı büyük sermayenin kontrolü altına almayı ve böylelikle kârlarını artırmayı hedefliyor. Tarımsızlaşmak bir yana, küçük çiftçileri ve tarım proletaryasını daha fazla sömürerek tarım alanında daha fazla rekabetçi olmaya çalışıyor.⁵¹ Önceki bölümde AKP hükümetinin tarıma yönelik devlet desteğini kesmekten ziyade desteğin yapısını neoliberal dönüşüme uyumlu hale getirdiğini belirtmiştik. Hisarcıklıoğlu'nun konuşması, bunun Türkiye burjuvazisinin genel yönelişi olduğunu gösteriyor ama tek bir farkla: burjuvazi AKP'den tarımı daha fazla sübvansane etmesini talep ediyor.

Neoliberal tarım politikaları

Tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesi: 1990'larda işbaşına gelen koalisyon hükümetleri, çiftçileri tamamen yabancılaştırmamak için fiyat ve sübvansiyon desteğini zaman zaman artırsalar da, tarım sektörünü neoliberal doğrultuda dönüştürmek için bazı önemli adımlar atabildiler. Bunlardan en önemlisi tarım ve hayvancılık alanında faaliyet gösteren KİT'lerin özelleştirilmesidir. Hayvan yemi üretiminin önemli bölümünü gerçekleştiren Yem Sanayi Anonim Şirketi (YEMSAN), hayvansal gıda üretim ve ticaretinin önemli bölümünü kontrol eden Et ve Balık Kurumu'nun (EBK) pek çok tesisi, süt piyasasında benzer bir konuma sahip olan Süt Endüstrisi Kurumu (SEK) 1995'te özelleştirildi.

İkinci neoliberal saldırının başladığı 1999'dan sonra tarım sektöründeki en büyük özelleştirmeler gerçekleştirildi. 2001'de çıkarılan Şeker Yasası ile Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş (TŞFAŞ) farklı parçalara ayrıldı, bu parçalar daha sonra özelleştirildi. Aynı yıl çıkarılan Tütün Yasası ile Tekel parçalandı. Tekel'in alkol bölümü 2004'te (Mey İçki Sanayi ve Ticaret A.Ş adını alan) yerli bir konsorsiyuma satıldı, bu konsorsiyum 2006'da hisselerinin yüzde 90'ını Texas Pacific Group adlı Amerikan tekeline devretti. TEKEL'in tütün bölümü 2008'de British-American Tobacco Company'ye satıldı.⁵² Tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesi tekellerin tarımdaki ağırlığını artırdı.⁵³

51 Bir başka deyişle, "Tarımımızın uluslararası kategoride yükselişinin çiftçinin daha fazla sömürülmesiyle elde edildiği bilinmelidir/biliniyor" (Abdullah Aysu, "Tarımda AKP Gerçekleri ve Çiftçi Gerçekleri," <http://bianet.org/bianet/bianet/130329-tarimda-akp-gercekleri-ve-ciftci-gercekleri>, 30 Mayıs 2011).

52 Aydın, s. 163-173; Öztürk, s. 92, 93.

53 Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü (Çaykur), özelleştirilmeyen tek büyük tarımsal KİT'tir. Tekel konumunu yitirmesinden sonra yerli ve yabancı şirketlerin rekabetiyle giderek daha fazla karşılaşan ÇAYKUR, iç piyasanın yüzde 60'ını elinde tutmaya devam ediyor (<http://www.caykur.gov.tr/Caykur/2/1/7/4/hakkimizda.aspx>).

Tarım kooperatiflerinin işlevsizleştirilmesi: 1980 öncesinde küçük ölçekli tarımı sürdürülebilir kılan önemli faktörlerden biri kooperatiflerin güçlü olmasıydı. Bu dönemde milyonlarca küçük çiftçi tarım satış kooperatiflerine üyeydi. Türkiye tarımının kapitalist niteliği kooperatiflerin eşitlikçi bir yapıya sahip olmasını elbette engelliyordu. Orta ve zengin köylüler kooperatiflerde daha fazla hisseye ve söz hakkına sahipti. Yine de, yetiştirdikleri ürünü pazarlamalarını sağlayan bir kooperatifin varlığı ürünün ellerinde kalması riskini düşürerek küçük çiftçilere ciddi bir güvence sağlıyordu. Ürünü tarladan alıp piyasaya götürme işini doğrudan kooperatiflerin üstlenmesi (çiftçinin elindeki malı ucuza kapatıp piyasada muazzam kârlar elde eden) aracı ve komisyoncuları devre dışı bırakarak çiftçilerin gelirini artırıyor. Dahası, pek çok kooperatifin işlenmemiş ürünleri işleyip hazır gıdaya dönüştürecek fabrika veya atölyesi vardı. Kooperatif üyesi çiftçiler, ürün işleme faaliyetinden elde edilen kârdan pay alıyordu. İşlenmiş ürün, işlenmemiş üründen daha fazla kâr getirdiği için küçük çiftçilerin geliri artıyordu. Kısacası, kooperatif üyeliği küçük çiftçiler için güvence ve iyi gelir demekti. Tarım kooperatifleri özel kuruluşlar olmalarına rağmen devlet himayesindeydi. Kooperatifler ile devlet arasındaki ilişkinin tarihi 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanır. Cumhuriyet döneminde bu ilişki Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri'nin (TSKB) 1935'te kurulmasıyla resmîyet kazanmıştır. 1950-80 döneminde devlet tarımı modernleştirmek için ayırdığı kaynakların bir bölümünü TSKB aracılığıyla küçük çiftçilere aktarmıştır.⁵⁴

Büyük sermayenin tarımı daha doğrudan kontrol etme hedefine bağlı olarak tarım kooperatiflerinin zayıflatılması gündeme gelmiştir. Aralık 1999'da IMF'nin gözetiminde uygulanmaya başlanan istikrar programı çerçevesinde hazırlanan Tarım Reformu Uygulama Projesi, Dünya Bankası'nın 600 milyon dolarlık desteği ile 2001'de uygulamaya kondu. Proje kapsamında gündeme gelen kooperatif yasası, Haziran 2000'de onaylandı. Bu yasa devletin kooperatiflere ve diğer üretici birliklerine yaptığı her türlü mali desteğin kesilmesini hükme bağlamıştır. Ayrıca, kooperatiflerin basit ürün işleme haricindeki her türlü sanayi faaliyetini yasaklamış, fabrika kurmak isteyen kooperatiflerin anonim şirket statüsüne sahip olmasını şart koşmuştur. Yasa-

---

54 1970'lerde Türkiye'de kooperatifçilik iki ayrı hatta ilerlemiştir. 1971'de kurulan Köy Kalkınma Kooperatifleri Merkez Birliği (KÖY-KOOP), devletten ve tüccar-tefecî sermayesinden bağımsız bir üretici örgütü olmaya yönelerek TSKB'nin temsil ettiği devlet güdümünde kooperatifçiliğin alternatifini haline gelmiştir. KÖYKOOP'un çok sayıda yöneticisi 12 Eylül'den sonra sıkıyönetim mahkemelerinde yargılandılar (Cevat Geray, "Kooperatifçiliğin Dünyada ve Türkiye'deki Nicel Gelişimi," *SBF Dergisi*, cilt: 47, no: 1-2, 1992, s. 436). Yargılananlardan biri de Akın Birdal'dır.

nın, kooperatifleri sahip oldukları fabrika ve atölyeleri özel şirketlere satmaya zorlamayı amaçladığı açıktır.⁵⁵ Devlet desteğinin kesildiği ve anonim şirket statüsünün şart koştuğu bir ortamda ellerindeki fabrikaları kaybetmek istemeyen kooperatifler diğer özel şirketlerden farksız birer tarım şirketine dönüşmek zorundadır. Bu tip kooperatifleri “şirketleşmiş kooperatifler” olarak nitelemek yerinde olur. Kooperatiflerin özelleştirilmesi ve şirketleşmesi Türkiye tarımının neoliberal dönüşümünün önemli aşamalarından birisidir.

Tohumculuk Kanunu: Tarımın neoliberalleşmesi yalnızca özelleştirmeden ibaret değildir, hatta onu gölgede bırakacak kadar radikal yöntemleri içerir. 2006’da çıkarılan Tohumculuk Kanunu, bu tür bir uygulamadır. Bilindiği gibi, yerleşik tarıma geçilmesinden bu yana geçen binlerce yıl içinde köylüler üretim araçlarını ve tekniklerini durmaksızın yenilemiştir. Tohum geliştirme bu sürecin bir parçasıdır. Köylüler ellerindeki tohumları birbirleriyle paylaşarak, farklı tip tohumları melezleyerek topraktan daha çok verim almayı sağlayan tohum türleri geliştirmiştir. Kuşaktan kuşağa aktarılan bu bilgi sayesinde insanlık tarihi boyunca binlerce farklı tohum türü icat edilmiştir. Kapitalizmin gelişimi sürecinde tarıma yönelik bir girdi sektörünün ortaya çıkmasıyla birlikte tohum üretiminde bilim-sanayi işbirliği öne çıkmış, laboratuvarlarda geliştirilen türler fabrikalarda büyük miktarda üretilerek piyasaya sunulmuştur. Girdi sanayisinin gelişimi, toprak verimliliğini artırmak gibi olumlu, ürün çeşitliliğini azaltmak gibi olumsuz sonuçlar vermiştir.

Konumuz açısından önemli olan nokta girdi sanayisinin gelişimine rağmen çiftçilerin tohum üretimi üzerindeki kontrollerini tamamen yitirmemiş olmasıdır. Çiftçiler yeni tohum türleri üretmeyi ve paylaşmayı günümüze değin sürdürmüştür. Çiftçilerin tohum üretimi alanında devam eden etkinliğinin büyük şirketlerin çıkarlarına aykırı olduğu açıktır. Sermayenin küçük üreticilere taarruzu sürecinde (Monsanto gibi) tekeller çiftçilerin bu etkinliğine kesin olarak son vermeye yönelmiştir. Bu tekellerin yoğun lobi faaliyetlerinin sonucu olarak farklı ülkelerde onaylanan patent yasaları, patenti alınan tohumlar haricindeki tohumların kullanımını yasaklamıştır. Küçük çiftçilerin patentleme alanında tekellerle rekabet edemeyeceği bellidir. Bu yasaların çiftçileri tekellerin ürettiği tohumu satın almaya mecbur bırakarak tohumu tamamen metalaştırmayı amaçladığı açıktır. Çiftçi-

55 Ulukan, s. 119; Çağlar Keyder, Zafer Yenal, “Agrarian Change Under Globalization: Markets and Insecurity in Turkish Agriculture,” *Journal of Agrarian Change*, cilt: 11, no: 1, Ocak 2011, s. 65.

lerin yalnızca tohumuna değil, binlerce yıldır kuşaktan kuşağa aktarılarak genişleyen bilgi ve becerilerine el koyarak tekellere yeni kâr alanları açmak hedeflenmektedir.

2006'da çıkarılan Tohumculuk Kanunu bu uluslararası sürecin bir parçasıdır. Bu kanun, Avrupa Birliği Tohumculuk Yasası model alınarak hazırlanmıştır.⁵⁶ 1986'da kurulan ve Türkiye'deki tohum şirketlerini biraraya getiren Türkiye Tohumculuk Endüstrisi Derneği (TÜRK-TED) adlı sermaye örgütü, yasanın çıkmasında aktif rol oynamıştır.⁵⁷ Bu yasa piyasada satılan tüm tohumların kayıtlı ve sertifikalı olmasını şart koşuyor. Bunun anlamı, küçük çiftçilerin ek gelir kaynağı olan, pazar yerlerinde görmeye alıştığımız sertifikasız tohum satışının yasaklanmasıdır. Bu yasa, kayıt ve sertifikasyon yetkisini Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı bünyesinde kurulan Tohumluk Kayıt ve Sertifikasyon Merkezi (TKSM) ile (TÜRK-TED üyesi şirketlerin tamamının üye olduğu) Tohum Sanayici ve Üreticileri Alt Birliği'ne (TSÜAB) vererek tohum alanında devlet-sermaye işbirliğini kurumsallaştırmıştır. Yasa TKSM'ye sertifikasız tohum kullanan çiftçilere para cezası verme yetkisi vermiştir. Ayrıca, Türkiye tohum alanında devlet-sermaye işbirliğini uluslararası ölçekte düzenleyen Uluslararası Yeni Bitki Çeşitleri İslahçı Hakları Kuruluşu'na 2007'de üye olmuştur.

Çiftçilerin tohum üzerinde kontrollerini yitirmesinin girdi maliyetlerinin baskısını üzerinde en fazla hisseden küçük çiftçileri çok etkileyeceği bellidir. Girdi maliyetlerinin artması, küçük köylülerin tarımsal faaliyetlerini sınırlandırmasına, geçinmek için emek güçlerini satmaya mecbur kalmasına neden oluyor. Köylülüğün proleterleşmesi derinleşiyor. Ayrıca, maliyetleri karşılama konusunda daha az güçlük çeken orta ve zengin çiftçilerin tarımdaki ağırlığı artıyor. Bununla birlikte, Tohum Kanunu'nun henüz harfiyen uygulanmadığı açıktır. Bunun temel nedeni köylülerin direnişidir. Son yıllarda Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde köylüler kendi ürettikleri tohumu birbirleriyle takas ettikleri festivaller düzenleyerek yasaya meydan okumuşlardır.⁵⁸ Kanunun köylüler arasında yarattığı tepkinin farkında olan AKP hükümeti, kanunu ağır yaptırımlarla uygulama yoluna girmemiştir. Köylüler açısından

---

56 Aydın, s. 175.

57 Bu dernek, kendi yayınında yasadan "2006 yılında TÜRK-TED önderliğinde çıkarılan yeni Tohumculuk Yasası" diye bahsetmektedir (*Türkiye Tohum Sektörü*, Ankara: TÜRK-TED: 2009, s. 10).

58 Mahmut Boynudelik, "Bayramıç'te Tohum Takas Şenliği,"

<http://www.yesilgazete.org/blog/2011/07/29/bayramic-te-tohum-takas-senligi/>, 29 Temmuz 2011; "Seferihisar'da Tohum Takas Şenliği," <http://www.haberanaliz.net/news-seferihisar-da-tohum-takas-%C5%9Eenligi-5247.html>, 15 Ekim 2012.

bıçak kemiğe henüz dayanmamıştır. Ancak, yerli ve yabancı tekellerin artan baskısıyla kanunun harfiyen uygulanmaya başlaması ihtimali mevcuttur. Böyle bir durumda kırsal bölgelerde gelişebilecek bir direniş, devletten ve sermayeden bağımsız bir çiftçi hareketi kurmak için ciddi bir fırsat yaratabilir. Bu fırsatı değerlendirebilmek için şimdiden politik hazırlık yapmak gerekir. Köylülerin kanun konusunda bilgilendirilmesi, tohum takası festivallerinin desteklenmesi ve yaygınlaştırılması bu hazırlığın ilk adımları olmalıdır.

Türkiye’de sözleşmeli çiftçiliğin yükselişi

Tarımın sanayileşmesinin üretimin standartlaştırılmasını mümkün hale getirmesiyle birlikte dünyadaki diğer örneklerde olduğu gibi, Türkiye’de de sözleşmeli çiftçilik gündeme gelmiştir. Türkiye’de sözleşmeli çiftçilik 1960’ların ikinci yarısında başladı. Bu dönemde Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü tohum üretimi için, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. ise şeker pancarı üretimi için çiftçilerle sözleşme yapmaya başladılar. KİT’lerin sözleşmeli çiftçilik deneyiminin başarılı olduğunu gören özel sektör, 1970’lerde sözleşmeli çiftçiliğe başladı. Salça fabrikaları sanayi tipi domates arzı için çiftçilerle sözleşme yaptı. Aynı dönemde Türkiye Kalkınma Vakfı, piliç üretimi için hayvancılık yapan hanelerle bir pilot proje başlattı. Bu proje 1980’lerde Dünya Bankası kredileriyle desteklenerek başarıya ulaştı, piliç üretimi alanında sözleşmeli çiftçilik yaygınlaştı.⁵⁹ Son yirmi yılda süpermarketlerin gıda ticaretine tamamen hâkim olmasına paralel olarak, hemen her gıda ürünü sözleşmeli çiftçilik yoluyla üretilir oldu. Gıda işinin giderek kârlı hale gelmesiyle birlikte, (daha önce bu sektörde varlık göstermeyen holdingler de dahil) çok sayıda yerli ve yabancı şirket gıda sektörüne girdi ve hammadde arzı için sözleşmeli üretime başladı.

Devlet, sözleşmeli çiftçiliğin yaygınlaştırılması için kilit rol oynadı. 27 Şubat 1999’da Resmi Gazete’de yayımlanan bir yönetmelikle inek, koyun ve arı yetiştiricilerine sübvansiyonlardan yararlanmak için sözleşmeli üretim yapma koşulu getirildi. 2006’da çıkarılan 5488 sayılı Tarım Kanunu, sözleşmeli çiftçiliğin devlet tarafından teşvik edilmesi için ek kural ve düzenlemeler getireceğini ilan etti. Ziraat Bankası, sözleşmeli üretim yapan şirketlere ve çiftçilere kredi musluklarını açtı.⁶⁰

2000’li yıllarda genişleyen piyasa ve devlet desteği sayesinde serpilten

59 Sözleşmeli çiftçiliğin Türkiye’deki tarihsel gelişimi için bkz. Aydın, s. 178-180; Ulukan, s. 128-144.

60 Aydın, s. 178.

sözleşmeli çiftçiliğin birkaç somut örneğine değinerek bitirelim. Koç Holding, Urfa-Harran'da sözleşmeli çiftçilik yöntemini kullanarak domates, mısır ve soya üretiyor. Dünyanın en büyük gıda şirketlerinden Cargill, aynı yöntemi kullanarak Bursa'da, Konya'da ve Ege bölgesinde ayçiçeği ve genetiği değiştirilmiş mısır üretimi yapıyor. Aralarında Rothmans'ın bulunduğu çok sayıda sigara firması, Adapazarı, Balıkesir ve Bolu'da sözleşmeli tütün üretimi yapıyor.⁶¹ Bursa-Karacabey'de binlerce sözleşmeli çiftçi salça fabrikaları için sanayi tipi domates üretiyor.⁶² Doğan Grubu, Gümüşhane-Kelkit'te sözleşmeli çiftçilik yoluyla organik süt üretimi yapıyor.⁶³ Özetle, küçük çiftçilerin nispi özerkliğine son verip onları “görünürdeki mülkiyet” biçiminde ellerinde tuttukları kendi toprakları üzerinde çalışan, proleter benzeri üreticiler haline getiren sözleşmeli çiftçilik modeli, (dünyanın geri kalanıyla aşağı yukarı eş zamanlı olarak) Türkiye'de devlet-sermaye işbirliği ile yaygınlaşıyor, tarımdaki hâkim üretim organizasyonu olmaya doğru ilerliyor.

Türkiye kırlarındaki sınıfları haritalamak

Dünya tarımının neoliberal dönüşümünün bir parçası olarak Türkiye tarımının 1980'den itibaren geçirdiği evrimi ana hatlarıyla açıkladıktan sonra, bu evrimin ortaya çıkardığı sınıfsal tabloyu özetle ele alalım. Türkiye kırlarındaki sınıfsal hiyerarşiyi bir piramide benzetirsek, yukarıdan aşağıya doğru beş ana sınıfa rastlarız: tarım-gıda-girdi tekelleri, büyük toprak sahibi tarım burjuvazisi, orta burjuvazi, yarı-proleterleşen küçük çiftçiler (sözleşmeli çiftçiler bu grubun içindedir) ve tarım işçileri. Bu yazı boyunca üzerinde durduğumuz ekonomik faktörlerin yanı sıra, 1990'larda Kürt coğrafyasında uygulanan zorunlu göç politikası gibi siyasi faktörler de bu sınıfsal tablonun oluşumunu etkilemiştir.

Sınıfsal hiyerarşinin en tepesinde yerli ve yabancı tekeller bulunur. Perakende sektörü giderek süpermarketlerin kontrolüne girmektedir. Bu alanda Carrefour, Gima, Migros, Kipa ve Tansaş gibi büyük firmalar öne çıkmaktadır ama (büyük çoğunluğu İslamcı burjuvaziye mensup olan) yerel zincirler de pazar paylarını artırmak için bunlarla rekabet halindedir. Süpermarketler kendi etiketleriyle pazarladıkları ürünlerin önemli bölümünü sözleşmeli çiftçilik yoluyla tedarik etmektedir. Bir dizi ürün tipinde rekabet çok daha az, tekelleşme oldukça belirgindir. 2001'de yapılan bir araştırmaya göre,

61 a.g.e., s. 178.

62 Ulukan, s. 153-258.

63 <http://www.organiksut.com/tag/dogan-grubu-besi-ciftligi-gumushane-etiketi>

Türkiye’deki kimyevi tarımsal girdi piyasasının yüzde 85’i dört firmanın elindedir. Sigara piyasası beş yabancı firmanın kontrolündedir.⁶⁴ Süt ürünleri piyasasının yüzde 80’i beş firmanın (Koç, Yaşar, Süttaş, Ülker ve Nestlé) elindedir.⁶⁵

Büyük toprak sahibi tarım burjuvazisi, 1980 öncesinden farklı olarak, sözleşmeli üretim zinciri içinde bir yer edinerek sermaye birikimi yapmaktadır. Büyük fabrika ve süpermarketlerle sözleşme yapıp onların tedarikçisi haline gelen büyük toprak sahipleri, devletin sözleşmeli üreticiler için ayırdığı elverişli kredi ve sübvansiyon olanaklarından yararlanarak teknik kapasitelerini geliştirmektedir. Tarım sektöründeki ücretli emek istihdamının bir bölümü bu tip burjuvalar tarafından yapılmaktadır.

Bu yazıda ele alınan yapısal değişimler, tarım burjuvazisinin yapısını da değiştirmektedir. Günümüzde tarım burjuvazisi yalnızca taşra zenginlerinden ibaret değildir. Tarım sektöründeki genişleyen kâr olanakları giderek artan sayıda kentli zengini tarıma yatırım yapmaya yöneltiyor. “Yeni tarım burjuvazisi” diye tanımlayabileceğimiz bu kentli kesim, iki ayrı gruptan oluşuyor. Birinci grup halihazırda burjuva konumunda olanlardan oluşuyor. İkinci grup ise doktor, avukat, mimar, şirket yöneticisi vb. pozisyonlarda çalışıp belirli bir birikim yapabilen, varlıklı, yeni küçük burjuvalardan oluşuyor. Birinci grup, yatırıma yöneltebileceği ciddi miktarda sermayeye sahip olduğu için tarıma oldukça iddialı bir giriş yapıyor, ikinci grup ise kentlerde sahip olmadığı burjuvalaşma olanağına daha bakir olduğunu düşündükleri tarıma yatırım yaparak kavuşmayı hedefliyor. Yeni tarım burjuvazisi, tarıma farklı kanallardan giriş yapıyor. Bunların ayrıntısına bu yazıda girmek mümkün değil. Ancak, son yıllarda dünyanın her yerinde olduğu gibi Türkiye’de de giderek önem kazanan ve medyada geniş yer bulan bir faaliyet alanı var ki, değinmeden geçmek yazıyı eksik bırakır. Bu alan organik tarımdır. Bindiği gibi, Batı ülkelerindeki ekolojist hareketin düzenle barışık, steril unsurları ağırlıkla yeni küçük burjuvaziden oluşur. Bu kesim organik tarımın popülerleşmesinde büyük rol oynamış, bu alana ciddi yatırım da yapmıştır. Türkiye’de Batı’dakine benzer, köklü bir ekolojist gelenek mevcut değildir ama son yıllarda ekolojist bir söylem ile organik tarımı popülerleştiren bir kentli kesimin mevcudiyeti de ortadadır.

Organik tarım, yukarıda andığımız yerli ve yabancı tekellere ilaveten yeni tarım burjuvazisi dediğimiz bu kentli kesimler için de ciddi bir cazibe

64 Öztürk, s. 106.

65 Aydın, s. 170.

merkezi haline gelmiştir. Türkiye’de organik tarım son yıllarda hızla gelişmektedir. 1990’da yalnızca 313 üretici, 1037 hektar arazide, 8 farklı ürünü organik olarak yetiştirirken, 2008’de 9834 üretici, 141 bin hektar arazide, 247 farklı ürünü organik olarak üretir hale gelmiştir.⁶⁶

Kırlardaki orta burjuvazi, aile emeğinin yanı sıra az sayıda sürekli ve mevsimlik işçiyi istihdam etmeye gücü yeten köylü ailelerini ve yukarıda andığımız tarıma yatırım yapan kentli kesimlerin sınırlı sermayeye sahip ikinci grubunu içeriyor.

Küçük köylülük, tarımın neoliberalleşmesi süreci içinde hızla proleterleşiyor. Son otuz iki yılda kır nüfusunun yarı yarıya azalması tamamen bunun sonucudur. Ancak, kentlere göç edenlerin bir bölümü, sosyal güvence olarak gördükleri topraklarını elden çıkarmak yerine kiraya vermeyi tercih ediyor. Bir yandan kentlerde çalışırken diğer yandan tarımla uğraşmayı sürdüren azımsanmayacak bir proleter kitlesi de mevcuttur.⁶⁷ Ayrıca, proleterleşme yalnızca topyekun kente göç biçiminde gerçekleşmiyor. Kırlarda yaşamaya devam eden köylülerin önemli bölümü yakın bölgelerde geçici veya sürekli işler bulup çalışıyorlar, arta kalan zamanlarında tarımla uğraşıyorlar.⁶⁸

Bu noktada, tarımdan turizm ve hizmet sektörüne geçiş özel olarak ele alınmayı hak ediyor. 1980’lerden itibaren hızla gelişen turizm, Ege ve Akdeniz kıyılarındaki kırsal yapıyı köklü biçimde dönüştürdü. Çanakkale’den Mersin’e uzanan geniş kıyı şeridinde turizmin gelişimine bağlı olarak tarım arazilerinin yerini yazlıklar ve oteller aldı.⁶⁹ Bu bölgelerdeki pek çok köy (resmi kayıtlarda köy olarak görünseler de) yazlık sitelere dönüştüler. Köylülerin yazlık site haline gelme sürecinde Avrupa’daki göçmen işçiler öncü rol oynadılar. Arazi fiyatlarının artmasına paralel olarak köylülüğün (özellikle hali vakti yerinde olan) bir bölümü de onları izledi. Hali vakti yerinde olan köylüler hizmet sektöründe küçük ve orta burjuva konumunu edinirken, köylülerin çoğunluğu aynı sektörde proleterleşti. Proleterleşen köylülerin bir kısmı tarlalarının bir bölümünü ellerinde tutmaya devam ettiler. Bu iki nedenden ötürü, küçük üreticilerin proleterleşmesine rağmen Türkiye’deki

66 Avrupa İşletmeler Ağı-Karadeniz, *Organik Tarım Sektör Raporu*, 2009, s. 13.

67 Sayısı 500 bin ila 750 bin arasında olduğu tahmin edilen bir kitle kasaba ve kentlerde oturmasına rağmen tarımla uğraşmaya devam ediyor (Öztürk, s. 154). Bunların önemli bölümünün kent proletaryasına dahil olduğunu tahmin etmek zor değildir.

68 Tarım-dışı sektörlerde çalışanların kırsal işgücü içindeki oranı son on beş yıl içinde ikiye katlanmıştır (a.g.e., s. 149, 150).

69 Keyder, Yenal, s. 77, 78.

tarım işletmelerinin yüzde 80'i hâlâ küçük ölçekli işletmelerden oluşuyor.

Sınıfsal hiyerarşinin en alt basamağında tarım proletaryası bulunuyor. Tarım proletaryasının ezici çoğunluğunu mevsimlik işçiler oluşturuyor. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'na göre, Türkiye'de 300 bin mevsimlik tarım işçisi bulunuyor.⁷⁰ Ancak, tamamen kayıt dışı olan işçiler ile (önemli bölümü fiilen işçilik yapan) çocuklar dahil edildiğinde gerçek sayının 1 milyona ulaştığı tahmin ediliyor.⁷¹ Bunların önemli bölümü topraklarını kaybederek proleterleşmiş Kürtlerden oluşuyor. Kürtlerin mülksüzleşmesinin en büyük nedeni 1990'larda devletin PKK'yi askeri olarak yenilgiye uğratmak için uyguladığı zorunlu göç politikası. Bu politika nedeniyle 1 milyondan fazla⁷² Kürt köylüsü mülksüzleşmiştir. Bunların bir bölümü kent proletaryası saflarına katıldı ve Kürtlerin kent proletaryasındaki ağırlığı ciddi biçimde arttı. Aynı şey kır proletaryası için daha çok geçerlidir.⁷³

Kürtlerin kır proletaryasındaki ağırlığının artması, yalnızca zorunlu göçün ürünü değil. Bu süreçte bir dizi ekonomik faktör de rol oynadı. Kentli Kürt işçiler, işsiz kaldıklarında mevsimlik tarım işçiliğine yöneliyor. Onları tarım politikalarının mülksüzleştirdiği Kürt köylüler izliyor. Örneğin Adıyaman'da tütün kotasının uygulanmasından sonra tarımdan kopan çok sayıda köylünün bu yola girdiği biliniyor. Son olarak, bazı sulama projeleri nedeniyle topraklarını kaybeden Kürt köylüler de mevsimlik işçilik yapmak zorunda kalıyor. Örneğin 1995'te inşa edilen Çamgazi Barajı'nın topraklarını sular

70 Deniz Pelek, *Seasonal Migrant Workers in Agriculture: The Cases of Ordu and Polatlı*, Basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2010, s. 3, Mevsimlik İşçi Göçü İletişim Ağı, *Tarımda Mevsimlik İşçi Göçü-Türkiye Durum Özeti*, İstanbul: Friedrich-Ebert-Stiftung Derneği, Mayıs 2012, s. 3.

71 Mevsimlik İşçi Göçü İletişim Ağı, s. 3.

72 Dilek Kurban, Mesut Yeğen, *Adaletin Kıyısında- 'Zorunlu Göç' Sonrasında Devlet ve Kürtler, 5233 Sayılı Tazminat Yasası'nın Bir Değerlendirmesi-Van Örneği*, İstanbul: TESEV Yayınları, 2012, s. 45. Başka bir çalışmada ise 1990'lı yıllarda çatışmalar ve zorunlu göç politikası nedeniyle yaklaşık 2 milyon 800 bin kişinin yerlerinden edildiği, bunun o dönemdeki Kürt nüfusunun yaklaşık dörtte biri olduğu tahmin edilmiştir (Erdem Yörük, "Welfare Provision as Political Containment: The Politics of Social Assistance and the Kurdish Conflict in Turkey", *Politics&Society*, cilt: 40, no: 4, 2012, s. 521, 544).

73 Burada birbiriyle ilişkili üç olguya işaret edelim. Birincisi, tarım sektöründe çalışan mevsimlik işçilerin sayısının 1 milyona yakın olduğunu saptarken, Türkiye'deki geçici işçilerin toplam sayısının bunun çok üzerinde olduğunu tahmin etmek güç değil. İkincisi, tarım sektörüne benzer biçimde, geçici işçiliğin yaygın olduğu tüm sektörlerde (örneğin inşaat sektöründe) çalışan proleterlerin önemli bölümü zorunlu göçe tabi tutulan Kürtlerden oluşuyor. Nihayet, yaz aylarında mevsimlik tarım işçiliği yapanlar diğer dönemlerde farklı sektörlerde geçici işçi olarak çalışıyorlar.

altında bıraktığı Adıyamanlı köylüler mevsimlik işçi haline gelmiştir.⁷⁴

Türkiye tarımında üretilen artık değer neredeyse her noktasında mevsimlik işçilerin sömürsü yatıyor. Ordu’da fındık toplamakta, Amasya, Çorum, Elazığ, Erzincan, Kayseri, Konya, Sivas, Tokat ve Yozgat’ta şeker pancarı çapasında, Adana’da portakal toplamada, Sivas’ta mercimek hasadında hep onların emek gücü kullanılıyor.⁷⁵

Tarım sektöründe üretimin zamanlaması büyük önem taşıyor. Hasat zamanında toplanmadıkları takdirde ürünler çürüyeceği için gerekli sayıda işçinin hasat zamanında çalışmaya hazır olması gerekiyor. Bu durum, emek gücü arzını patronlar için yaşamsal bir sorun haline getiriyor. Patronlar, bu sorunu çözmek için (bazı bölgelerde “çavuş,” bazı bölgelerde “dayıbaşı” denilen) işçi simsarlarını kullanıyorlar. İşçi simsarları, çalışmadıkları aylarda işçilere borç vererek onların hasat zamanında borçlarını ödemek üzere tarlalarda hazır bulunmasını sağlıyorlar.⁷⁶ Bu kişiler, buldukları işçilerin arasından “çavuş”lar seçiyor. Ortalama işçi ücretinin iki katı kadar ücret alan çavuşlar, sorumlu oldukları (10-15 kişilik) işçi grubunun çalışma düzenini kontrol ediyorlar.⁷⁷

1990’lardan itibaren mülksüzleşen Kürtlerin kitlesel olarak mevsimlik tarım işçiliğine yönelmeleri, emek gücü arzını birdenbire artırarak tarım burjuvazisinin sömürü olanaklarını muazzam biçimde genişletmiştir. Doğu Karadeniz’deki fındık sektörü, Kürt işçilerin aşırı sömürsü temelinde yaratılan birikimin en berrak biçimde gözlemlendiği alandır. Ordulu bir fındık patronu durumu şöyle özetliyor:

Karadeniz 10 yıl önce Güneydoğulu işçilerle daha açıkçası Kürt işçilerle tanıştı ve ücretler, maliyetler düşük olduğu için, çünkü talepleri yok. Nereye gönderirseniz gidiyorlar, bir su başına yerleştirin onları çadırlarını kursunlar, yağmur, sel umurlarında değil. Yani elektrik yok, su yok, dere sularıyla falan karınlarını doyuruyorlar, işverene, bizlere hiçbir yükü yok, derenin kenarında yatıyor adam. Odun istemiyor, kabuk istemiyor, elektrik istemiyor, su istemiyor, ekmek istemiyor. Hiçbir seyi yok. Bize maliyetleri uygun geldi. Biz yerli işçi yerine Güneydoğu ile temasa geçtik. Kürt işçilerle tanıştıktan sonra avantajlı geldi. Verimlilikleri elbette düşük. Fındıkla yeni tanıştıkları için, fındığı tanımıyorlar, bilmiyorlar. Verimlilikleri düşük ama ücretleri de

74 Pelek, s. 54-65.

75 a.g.e., s. 51.

76 a.g.e., s. 75.

77 a.g.e., s. 72-75.

düşük, bu bize menfaat sağlıyor. Buradaki yerli işçileri kullanmamaya başladık.⁷⁸

Doğu Karadeniz’de Kürt işçilerin yanı sıra, Karadenizli işçiler ve kaçak olarak bölgede bulunan çok sayıda Gürcü işçi de fındık topluyor. Patronlar, Türk işçiler arasında hâkim olan şovenizmi kullanarak işçi sınıfını bölüyor. Türk işçilerinin durumu yakın dönemde yapılan bir haberde şöyle aktarılıyor: “AKP dışında en çok ilgilendikleri parti BDP’ydi. Hepsinin ortak dileği ‘yeter ki Kürtler bahçeye girmesin, biz her yere fındık toplamaya gideriz’ di. Yerli mevsimlik işçinin Kürt mevsimlik işçiyle rekabetinden çok, Kürt antipatisinin burada daha fazla rol oynadığı kesin.”⁷⁹ Patronlar, Karadenizli işçiler ile Kürt ve Gürcü işçiler arasındaki bölünmeyi sömürüyü artırmak için kullanıyorlar:

Kürt ya da Gürcü işçiler ile yerli işçiler arasındaki 10 TL civarındaki farkın nedenlerinden birisi, yerli işçilerin alışkanlık nedeniyle daha iyi fındık topladıkları gerekçesiyle birlikte öte yandan hem yerli işçiler için hem de Kürt ya da Gürcü işçiler için ücretlerine ilişkin pazarlık yapabilecekleri, haklarını savunabilecekleri bir mekanizma yok. Kilometrelerce yoldan gelip, şehrin kenarında beklemeye koyulan Kürt işçilerin evlerine boş dönmek için bahçeye girmeleri ve kazanabildikleri neyse ona razı olarak çalışmalarını gerçekleştiriyor.⁸⁰

Gürcü işçiler ile Kürt işçileri mukayese eden bir fındık patronu, sınıfın bölünmüşlüğüne ve örgütsüzlüğüne sebep olduğu ağır sömürü tablosunu net biçimde ortaya koyuyor:

Gürcülere daha müsamahalı davranıyoruz. Onlar çünkü ithal. Gürcistan pasaportu taşıyorlar. E bunlar bizim malımız, yerli malı daha ucuzdur. Daha iyi kullanırız. Gerçi Gürcüler de çok düşük bir ücrete çalışıyorlar. Ama onların fındıkla tanışmaları daha eski. Biraz daha verimli işçilikleri, o yüzden tercih ediliyor. Bir rekabet ortamı oldu, bu yıl mesela daha ucuz işçi bulmak için işverenlerin çoğu gelirse 20’ye gel şimdi falan diyor. Biraz önce bir arkadaş aradı beni, mesela biz bitirdik 20 TL vermeyi düşünüyoruz, ne diyorsunuz dedi. Artık utanın dedim geçen sene 22 verdiniz bu yıl da 23 verin ayıptır dedim. Ya bu Kürtlere herkes öyle veriyormuş dedi çıktı işin içinden. Gürcü-

78 a.g.e., s. 113.

79 “Mevsimlik Yaşamlar,” *Birgün-Pazar Eki*, 19 Ağustos 2012.

80 a.g.e.

lerin biraz daha statüsü yüksek.⁸¹

Tablo bununla da sınırlı değil. Kadın tarım işçileri hem yemek yapma, çocuk bakımı gibi işleri tümüyle üstleniyorlar, hem de erkeklerin aldığı sefalet ücretinin de altında ücretlere çalışıyorlar. Çocuk emeğinin sömürüsü de tarımda oldukça yaygın.⁸² Kürt işçiler, çalışmak için gittikleri her yerde faşistlerin saldırısına uğruyorlar. Nihayet, aldıkları üç kuruş paranın yol masraflarıyla daha da ufalmasını istemeyen işçiler, kamyon kasalarında, toplu halde, güvenlikten yoksun biçimde yüzlerce kilometre seyahat etmek zorunda kalıyorlar. Bu nedenle, her yıl yaz aylarında hasada giden veya hasattan memleketlerine geri dönen pek çok mevsimlik işçi trafik kazalarında yaşamını yitiriyor. Kısacası, tarım işçileri Türkiye proletaryasının en fazla sömürülen kesimini oluşturuyor.

Türkiye kırlarında

1980 sonrasında yaşanan sınıf mücadeleleri

12 Eylül öncesi dönemi inceleyen ilk yazımızda küçük çiftçilerin ve tarım proleterlerinin 1960-80 aralığında (belirli bölgelerde ve bazı anlarda) önemli mücadeleler verdiğini ama başta solun ciddi zaafı olmak üzere bir dizi nedenden ötürü bu mücadelenin düzeyinin kent proletaryasının mücadele düzeyinin epey altında kaldığını belirtmiştik. Ayrıca, kırdaki mücadelelerin bölgesel karakterini aşarak ülke çapında genelleşmemesinin ve işçi sınıfı ile köylülüğün alt sınıfları arasında bir ittifakın kurulamamasının nedenlerini (özellikle solun zaafı çerçevesinde) ele almıştık. 12 Eylül'den günümüze kırlardaki sınıf mücadelelerini konu edinen bu yazımızda şimdiye kadar yalnızca burjuvazinin küçük çiftçilere ve tarım proleterlerine karşı yürüttüğü mücadeleyi inceledik. Bu bölümde kırlardaki alt sınıfların mücadelelerinin bilançosunu çıkarmayı amaçlıyoruz.

Tarım sektöründe istihdam edilen kitlelerin mücadeleleri iki kategoriye ayrılabilir: küçük çiftçilerin neoliberal tarım politikalarına karşı mücadelesi ve tarım proletaryasının patronlara karşı mücadelesi. Küçük çiftçiler, aile emeği kullanarak tarım yaptıkları, tamamen proleterleşmiş oldukları için doğrudan doğruya sermaye sınıfını değil, devleti muhatap alarak mücadele ederler. Aşağıda somut bir örneğini göreceğimiz gibi, ürün pazarlaması ve

---

81 Pelek, s. 115.

82 Pelek, s. 5, 6, 106; "Mevsimlik Yaşamlar."

kredi alanlarında kendilerini sömüren tüccar ve tefecilere⁸³ karşı da zaman zaman mücadele edebilirler. Ancak, küçük üreticilerin gelirini doğrudan belirleyen ürün fiyatlandırması, alım, sübvansiyon ve kredi desteği konularında devlet öteden beri başat rol oynadığı için, üreticiler genellikle doğrudan sermayeyi değil, sermayenin en üst örgütü olan devleti muhatap alarak mücadele yürütürler. Bunun aksine, tarım işçilerinin esas muhatabı patronlardır. Devlet, patronlara karşı verilen mücadeleleri bastırmak için harekete geçtiği ve patronların çıkarlarına uygun yeni politikalar uygulamaya koyduğu ölçüde muhatap haline gelir. Sınıf mücadelelerinin niteliğini ve seyrini ciddi ölçüde etkileyen bu fark akılda tutulmalıdır.

12 Eylül darbesi, işçi hareketinin yanı sıra çiftçi hareketini de sona erdirmiştir. 1980-87 aralığında çiftçi hareketi dibe vurmuştur. Yukarıda açıkladığımız, küçük çiftçilere karşı ilk neoliberal saldırı, çiftçilerin sesinin hiç çıkmadığı bu dönemde yapılmıştır. 1987'den sonra işçi hareketinin canlanmasıyla hemen hemen eşzamanlı olarak çiftçi hareketi de yeniden canlanmaya başlamıştır. Mart 1988'de Ziraat Odası başkanları, başbakan Özal'ın kendilerine üç aydır randevu vermediğinden şikayet ederek çiftçi tabanının kendilerini eylem kararı almaya zorladığını ilan etmiştir.⁸⁴ Özal, "Çiftçiye yapılmış sübvansiyonlar, Türkiye'nin en büyük sübvansiyonlarıdır ve hâlâ devam etmektedir...Belki miktarını sabit tutma vardır. Nispeti değişmiştir" diyerek tehlikeyi savuşturmaya çalışsa da,⁸⁵ sonraki aylarda çiftçi örgütleri eylem tehditlerini sıklaştırmıştır:

Üretiminin hakkını alamayan, bu yüzden de yüksek enflasyon karşısında sürekli satın alma gücü düşen Egeli çiftçiler, sonbahara doğru bir ek-me kampanyası başlatabilirler...⁸⁶

Türkiye Ziraat Odaları Birliği Başkanvekili Reşit Kurşun, "Yürümeye hazırız, hiçbir korkumuz yok" dedi...Koordinasyon Kurulu, bölgedeki çiftçilerin yürümesi, traktörlerle yollara çıkması gibi bir dizi eylem teklifinin TZOB'ye sunulmasına karar verdi.⁸⁷

Türkiye Ziraat Odaları Birliği Ege Bölgesi Yürütme Kurulu, "Hükümetin tarım politikasını ve üreticiye karşı olan tutumunu protesto etmek için" eylem kararı aldı. Manisa Ziraat Odası'ndan sonra İzmir Ziraat Odası İl Koor-

83 Pek çok durumda aynı kişi hem tüccar hem de tefecilik yaptığı için "tüccar-tefeci sermayesi" terimi Türkiye'deki tarım ve köylülük yazınında sıkça kullanılır.

84 Rafet Ballı, "Çiftçiler de eyleme hazır," *Milliyet*, 31 Mart 1988.

85 "Özal: Kimseye mavi boncuk yok," *Milliyet*, 1 Nisan 1988.

86 Hakan Tartan, "Ege Çiftçisi 'Ek-me' Eylemi Düşünüyor," *Milliyet*, 18 Temmuz 1988.

87 "Çiftçiler yürümeye hazır," *Milliyet*, 3 Eylül 1988.

dinasyon Kurulu da dün yaptığı toplantıda yürüyüşler biçiminde yapılacak eylemlere “Evet” dedi.⁸⁸

Çiftçiler, 1988’de yapılan bazı işçi eylemlerine de katılarak tavırlarının ciddi olduğunu göstermeye çalışmıştır. Örneğin Türk-İş’in 3 Nisan 1988’de Adana’da yaptığı 30 bin kişilik mitinge çok sayıda çiftçi de katılmıştır.⁸⁹ Çiftçiler arasındaki hareketliliğin farkına varan muhalefetteki düzen partileri çiftçilere yönelik propagandalarını bu dönemde artırmaya başlamıştır. Örneğin SHP 1989’da *Özgür Çiftçi* adında bir dergi çıkarmaya başlamıştır.⁹⁰

İşçi sınıfının Bahar Eylemleri (1989) ve Zonguldak Grevi (1990-91) ile 12 Eylül ve ANAP’a karşı büyük bir atağa geçtiği ve ciddi haklar elde ettiği bu dönemde küçük çiftçiler de ciddi eylemler gerçekleştirmiştir. 1989-90 döneminde Ege Bölgesi’nde yoğunlaşan bir dizi çiftçi eylemi ANAP’ı köşeye sıkıştırmıştır. Bir dizi uyarı eyleminin ardından,⁹¹ 12 Şubat 1989’da Akhisar’da bir isyan patlak vermiştir:

Tütün üreticisinin uzun süre beklediği tütün piyasası dün açıldı. Beklenenin altında fiyatlarla karşılaşan binlerce Egeli tütün üreticisi öfke kustu. Akhisar’da yaklaşık 20 bin üretici karayolu ve demiryolunu uzun süre ulaşıma kapattı. Daha sonra ilçe merkezine doğru yürüyüşe geçen üreticiler, Tekel ve tütün tüccarlarına ait işyerlerini basıp tahrip etti. 100 kişinin gözaltına alındığı Akhisar’da göstericiler sık sık ‘Hükümet istifa, cumhurbaşkanı istifa’, ‘Akhisar Tekel’e mezar olacak’ sloganları attı...Tekel alım merkezini, daha sonra da Tekel müdürlüğü binası ve 50 dolayında tütün tüccarının bürosunu taşıyarak camlarını kırdı. ‘Akhisar Tekel’e ve tüccara mezar olacak’ sloganları atan kızgın üreticiler, tüccar bürolarındaki masa, sandalye ve dolapları da dışarıya çıkararak parçaladılar. Ardından tütün tüccarı Özyüncü ailesine ait otele saldıran göstericiler, otelin cam ve çerçevelerini de taş ve sopalarla indirdikten sonra, Çevik Kuvvet ekiplerinin kovalamacası sonucu sokak aralarına dağıldılar...Manisa valisi Rafet Üçelli, Akhisar’daki olaylarda 50 işyerinin tahrip edildiğini, Manisa ve İzmir’den polis takviyesinin yanı

88 “Ege Çiftçisi Eylem Kararı Aldı...,” *Milliyet*, 10 Aralık 1988.

89 İsmail Başaran, Mete Belovacıklı, “İktidar İşçiyi Oyalıyor,” *Milliyet*, 4 Nisan 1988.

90 Melih Aşık, “Ağalık,” *Milliyet*, 19 Mayıs 1989.

91 1989’da Ege’deki ilk çiftçi eylemlerine bir örnek verelim: “Taban fiyatlarının yetersiz olduğundan ve hayat pahalılığından yakınan Egeli üreticiler, Manisa’da yaptıkları mitingden sonra şimdi de ürünlerini yakma hazırlığına başladılar. Ürünlerinin tarlada çürüdüğünü belirten üreticiler, sorunlarına karşı iktidarın duyarsız kaldığını ileri sürerek, ‘geniş kapsamlı eylemlere başlayacağız’ dediler. Son yılların en büyük protesto gösterisine hazırlanan Aydın ve Sökeli çiftçiler de seslerini duyurmaya hazırlanıyorlar” (“Ürünleri Yakacaklar,” *Milliyet*, 12 Eylül 1989).

sıra Akhisar Hava İndirme birliğinden de yardım istendiğini söyledi.⁹²

Tütün üreticilerinin eylemleri Akhisar ile sınırlı kalmamış, Ege bölgesinin tamamına yayılmış, ANAP hükümetini olayların başka bölgelere de yayılacağı endişesi sarmıştır:

Bu arada Milas'ta da açıklanan fiyatları yetersiz bulan 2 bin dolayında tütün üreticisi Tekel Müdürlüğü önünde eylem yaptı. İnönü Bulvarı'nı bir saat trafiğe kapatan üreticiler, tütünleri Tekel Müdürlüğü önünde yakacaklarını söylediler. Soma'da da, fiyatların açıklanması ve piyasanın açılmasına rağmen dün Tekel ve tüccar hiçbir alıma girmedi. Bütün günü Tekel binası çevresinde geçiren Somalı tütün üreticileri, hükümetin istifasını istediler. Alım fiyatları Kırkağaç tütün üreticileri tarafından da protesto edildi. Kırkağaçlı üreticiler ANAP ilçe binasını taşıyarak "Hükümet istifa" sloganı attılar...⁹³

İki gün önce meydana gelen ve önceki gün eksperleri köye sokmama, kısa süreli yol kesme biçiminde süren olaylar, alınan sıkı güvenlik önlemleri üzerine önceki akşamdan itibaren yavaşladı...İzmir'den getirilen Çevik Kuvvet ekipleri, Akhisar Hava Üssü ve Manisa Jandarma Alayı'ndan getirilen askeri birliklerin kurduğu abluka yüzünden Akhisar ilçe merkezinde toplanamayan üreticiler, zaman zaman güvenlik kuvvetleriyle sert tartışmalara girdiler... İzmir'in Menderes ilçesine bağlı Tekeli köyünde önceki gün açlık grevine başlayan tütün üreticileri, "Hükümeti istifaya çağırıyoruz. Bizim ekmeğimizle oynuyorlar. Tütüne verilen para maliyeti bile kurtarmıyor. Hepimiz borç içindeyiz" dediler...Tütün fiyatlarının beklenenin altında açıklanmasından sonra, Ege bölgesi tütün üreticilerinin giriştikleri eylemler üzerinde, Karadeniz Bölgesi'nde ANAP il ve ilçe binaları ile tütün depoları önünde güvenlik önlemleri alındı.⁹⁴

ANAP hükümetinin ilk kez 1987'de bir seçim taktiği olarak ürün fiyatlarını ve sübvansiyonları artırdığını daha önce belirtmiştik. Seçimlerin ardından özüne dönerek fiyat ve sübvansiyonları yeniden düşürmeye kalkışınca yukarıda aktardığımız direnişle karşılaşmıştır. Bunun neticesinde fiyat ve sübvansiyonları düşürmek bir yana, eskisinden de fazla artırmaya mecbur kalmıştır. Dolayısıyla, ANAP'ın 1987 sonrasında tarım politikasını değiştirmesini yalnızca seçimlere bağlamak yanlıştır.⁹⁵ 1991'de fiyat ve destekleri yeniden düşürmeye kalkışan ANAP'ın çiftçi örgütlerinin sert eylem tehdit-

92 Harun Gürek, Çağlayan Bilgen, "Tütüncüler Yol Kesti," *Milliyet*, 13 Şubat 1990.

93 a.g.e.

94 Harun Gürek, "Tütüncüden Açlık Grevi," *Milliyet*, 15 Şubat 1990.

95 Bu yanlıştın bir örneği için bkz. Güven, s. 175, 176.

lerinden sonra geri adım atmak zorunda kalması oy kaygısının yanında çiftçilerin eylemlerinin de tarım politikasını doğrudan etkilediğini açıkça gösteriyor.⁹⁶ Kısacası, küçük çiftçilere yapılan ilk neoliberal saldırının 1980'lerin sonunda sona ermesinde çiftçi eylemleri ciddi bir rol oynamıştır.

1999 krizine kadar geçen dönemde ise hiçbir hükümet çiftçileri karşısına almayı göze alamamış ve çiftçiler 1980'lerdeki kayıplarının önemli bölümünü telafi etmiştir. Burada altı çizilmesi gereken nokta işçilerin reel gelirlerinde 1989'dan sonra başlayan düzelmeye 1994 kriziyle birlikte durmasına karşılık, çiftçilerin gelirlerindeki düzelmeye 1999 krizine değin sürmesidir.⁹⁷ Bu durum, çiftçi eylemlerinin düzeyini işçi eylemlerine nazaran düşürmüştür. Üreticiye verilen desteğin azaltıldığı tek yıl olan 1995'te gerçekleşen birkaç eylem⁹⁸ ve 1997'de Salihli'de yapılan 15 bin kişilik miting⁹⁹ haricinde bu dönemde pek az eylem yapılmıştır.

---

96 1991'de çiftçi örgütlerinin basına yansıyan şu üç açıklaması eylem kartının etkisine ilişkin genel bir fikir verebilir: "İşçi eylemleriyle sıcak geçmesi beklenen Mayıs ayında çiftçiler de destekleme alımlarından vazgeçilmesi konusunu tartışmak üzere toplanacak. Türkiye Ziraat Odaları Birliği 9 merkezde toplantı yapacak ve destekleme alımlarının kaldırılması halinde Ankara'ya yürüyerek 'Ürün Abideleri' oluşturma fikrini tartışacak" ("Mayıs'ta Çiftçiler Toplanıyor," *Milliyet*, 28 Nisan 1991). "Hükümetin bu yıl tarıma desteğini çekme kararında olduğunu belirten ekonomiden sorumlu devlet bakanı Işın Çelebi'ye çiftçilerden sert cevap geldi. Türkiye Ziraat Odaları Birliği (TZOB) başkanı Osman Özbek 'Biz Zonguldak işçisine benzemeyiz. Ankara'ya yürürüz' diyerek hükümeti tehdit etti." ("Biz kömür işçisine benzemeyiz, Ankara'ya yürürüz," *Milliyet*, 1 Mayıs 1991). "Türkiye Ziraat Odaları Birliği (TZOB) Başkanı Osman Özbek, sorunlarının çözülmemesi durumunda Kurban Bayramı'ndan sonra çiftçilerin Türkiye çapında eylemlere başlayacağını açıkladı. Özbek dün düzenlediği basın toplantısında 'Altı bölgede toplantılar yaptık. Çiftçi işaret ver E-5'i kapayalım diyor. İşareti vereceğim' dedi." ("Çiftçiler Hükümete Bir Hafta Süre Verdi," *Milliyet*, 13 Haziran 1991).

97 Boratav, s. 12.

98 "Üç bin üretici domateslerine 500 liraya alıcı bulamayınca Mersin-Antalya yolunu 7 saat trafiğe kapattı. Üreticiler bugün kredi borçlarının silindiğinin açıklanmaması halinde yarın 45 bin ton domatesi yola dökerek süresiz eyleme geçeceklerini açıkladı" (Murad Doğukanlı, Neşet Karadağ, Cahit Ceyhan, "Domates Üreticisi Yol Kesti...", *Milliyet*, 26 Haziran 1995). "Üretici, Koalisyon'un pamuğa düşük fiyat verme ihtimaline karşı harekete geçti. İzmir'de biraraya gelecek olan üreticiler eylem planı hazırlayacak." (Murad Doğukanlı, "Pamukta İsyân Hesapları," *Milliyet*, 8 Temmuz 1995).

99 "Türkiye Ziraat Odaları Birliği'nin düzenlediği Salihli mitingi olaylı bitti. Miting sonrası 11 çiftçi polisçe gözaltına alındı. Çiftçilere verilen kredilerin faiziyle mazot fiyatlarının yükseltilmesi ve İran'dan üzüm ithalinin serbest bırakılmasını protesto eden çiftçiler, Salihli'de gövde gösterisi yaptılar. Salihli Belediye Meydanı'na dün saat 12.00 sıralarında yaklaşık bin traktörle gelen 15 bin çiftçi 'Ankara, Ankara duy sesimizi', 'Çiftçinin emeği, çetenin yemeği,' 'Sanayi öz, tarım üvey evlat', 'Traktör hacize, karasaban tarlaya', 'Bezdik, bıktık, çiftçiliği bıraktık' pankartları taşıdı" (Nizamettin Bedir, "Egeli Çiftçinin İsyanı," *Milliyet*, 16 Ekim 1997).

Nihayet, 1999 ve 2001 krizlerinden sonra küçük çiftçilere yönelik neoliberal taarruz bu kez daha kapsamlı olarak gündeme gelince küçük çiftçiler yeniden tepki vermeye başlamıştır. 29 Haziran 2000'de Tekirdağ'da 20 bin çiftçinin katıldığı miting¹⁰⁰ ile 18 Nisan 2001'de Balıkesir'de yapılan 5 bin kişilik miting bunların arasındadır.¹⁰¹ Neoliberal reformların işçi sınıfı ve çiftçiler üzerinde muazzam bir tahribat yarattığı bu dönemde çiftçi eylemleri hükümete bazı konularda geri adım attırabilmiştir. Bunun bir örneğine yakından bakalım:

Üç milyar liralık kredi borcunu ödeyemediği için Başbakanlık önünde “simitli eylem” yapan çiftçi Yıldırım Cezayirli, bütün çiftçilerin yüzünü güldürdü. Başbakan Bülent Ecevit, Ziraat Bankası'nın, çiftçi borçlarına ödeme kolaylığı getiren genelgeyi dün yayınladı. Devlet Bakanı Kemal Derviş'in karşı çıkması yüzünden hükümette tartışma yaratan çiftçi borçları için getirilen ödeme kolaylığı şöyle: 1 milyar liraya kadar borcu olan çiftçiler, bu borcun yüzde 10'unu, 1 ile 5 milyar lira arasında borcu olan çiftçiler, bu borcun yüzde 15'ini, 5 milyar lira ve üstünde borcu olanlar, bu borcun yüzde 25'ini peşin olarak ödedikleri takdirde, kalan tutar için 36 aya kadar taksitlendirme imkânı getirildi. 36 aya kadar taksitlendirilecek olan bu borca, temerrüt faizi yerine bu süre içinde yürürlükte olan cari faiz oranları uygulanacak.¹⁰²

Çiftçilerin elde ettikleri bu tavizin uğradıkları devasa kaybın yanında epey düşük kaldığı bellidir. Ancak, aynı dönemde işçiler de bundan daha fazla taviz elde edememiştir. 1999-2001 döneminde sermayenin saldırısı ne işçi sınıfı ne de çiftçiler tarafından püskürtülememiştir. Bunun sorumlusu elbette sendikaların ve çiftçi örgütlerinin başındaki bürokrasidir. Çiftçi eylemlerinin öteden beri esas örgütleyicisi olan Türkiye Ziraat Odaları Birliği'nin yöneticileri, bu dirençsizliğin birinci dereceden sorumlusudur. Ancak, elbette esas sorumluluk bu süreçte varlık dahi gösteremeyen devrimcilere aittir. Bu koşullarda işçiler ve çiftçiler, doğrudan eylemi değil, DSP-MHP-ANAP hükümetinden hesap sormak için sandığın önlerine gelmesini beklemeyi yeğlemiştir.

AKP dönemi ise çiftçilerin politik davranışları bakımından bir bilmece

100 “Hükümetin açıkladığı hububat taban fiyatlarını protesto eden çiftçiler en büyük eylemlerini dün Tekirdağ'da gerçekleştirdiler. 81 il ile çok sayıda ilçeden 20 bin çiftçinin katıldığı mitinge Emek Platformu, ÖDP ve Emek Partisi, Petrol-İş ve Deri-İş sendikaları da destek verdi. Türkiye Ziraat odaları Birliği (TZOB) Trakya'dan sonra Denizli, Antalya, Şanlıurfa ve Ordu'da çiftçi mitingleri düzenleyecek” (Nedim Şener, “Tarlalardan Taşan Öfke,” *Milliyet*, 30 Haziran 2000).

101 Hilmi Duyar, Coşkun Yaman, “Balıkesir'de 5 bin Çiftçi Yürüdü,” *Hürriyet*, 19 Nisan 2001.

102 “Çiftçi Borcuna Ödeme Kolaylığı,” *Hürriyet*, 7 Ekim 2001.

gibidir. Türkiye tarihinin en büyük çiftçi eylemleri bu dönemde gerçekleşmiştir fakat 12 Eylül'den bu yana küçük çiftçiler üzerinde en uzun süre hegemonya kurma başarısı da AKP'ye aittir. Önce AKP'nin tarım politikaları ile çiftçi eylemleri arasındaki nedensellik ilişkisini kısaca inceleyelim, sonra hegemonyanın nedenlerini araştıralım. AKP, enformel proletaryadan olduğu kadar küçük çiftçilerden de ciddi bir destek alarak 3 Kasım 2002'de iktidara gelmiştir. 2001 krizinin bu dönemde geride bırakılmaya başlaması ve çiftçilerin bekleme konumunda olması AKP'ye 2003 yılı boyunca DSP-MHP-ANAP'ın uygulamalarını ciddi bir değişiklik yapmadan sürdürme olanağını vermiştir. 2004'ten itibaren AKP devlet desteklerini artırmış, çiftçiler arasındaki gücünü korumuştur. Ancak, AKP devlet desteğini 1990'ların düzeyine çıkarmaya da asla yanaşmamıştır. Kısacası, küçük çiftçiler açısından durum ne 1999-2001 kadar kötüdür, ne de 1990'lar kadar iyidir. 1990'lara dönmeyi uman çiftçi örgütleri ise AKP'den daha ciddi tavizler koparabilmek için 2005'te harekete geçmiştir. TZOB'nin 22 Eylül 2005'te Manisa'da düzenlediği ve 60 bin kişinin katıldığı “Çiftçilerin Haykırışı Mitingi” yakın dönem Türkiye tarihinin en büyük çiftçi eylemlerinden birisidir.¹⁰³

2006 ise çiftçiler ile AKP'nin en fazla zıtlığı yıldır. Önce Tayyip Erdoğan'ın 11 Şubat'ta Mersin ziyareti sırasında durumundan yüksek sesle şikayet eden çiftçi Kemal Öncel'e “Artistlik yapma lan! Ananı da al git” diyerek diklenmesi manşetlere çıkmıştır.¹⁰⁴ Ardından fındık üreticileri ile AKP arasında muazzam bir gerilim başlamıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Türkiye dünya fındık üretiminin yüzde 70'ini yapmaktadır. Türkiye üretiminin ise büyük çoğunluğu Doğu Karadeniz'de yapılmaktadır. Fındık ihracatı, Türkiye'nin önemli ihracat kalemlerinden birisidir. Fındığı ağaçlardan toplayan mevsimlik işçilere bu büyük pastanın kırıntıları düşerken, küçük üreticilere çok küçük bir dilim, komisyoncu tüccarlara daha büyükçe bir dilim ve nihayet fındığı ihraç eden büyük tüccarlara ise aslan payı düşmektedir. 2003-2005 döneminde küçük ve orta çiftçilerin baskısıyla fındık fiyatları yükselmiştir. 2006'ya geldiğinde ise büyük fındık ihracatçıları bu fiyatların dış alıcıya çok yüksek geldiğini gerekçe göstererek fiyatların düşük tutulması için bastırmaya başlamıştır. Bu ihracatçılardan birisi de Erdoğan'ın o dönemdeki sağ kolu Cüneyd Zapsu'dur ve devletin fındık için düşük fiyat açıklaması için bizzat devreye girmiştir. Tırmanan gerilim, 31 Temmuz'da Ordu'da patlamıştır:

103 “Çiftçilerin Maliyet İsyanı,” *Radikal*, 23 Eylül 2005.

104 “Artistlik Yapma Lan,” *Milliyet*, 12 Şubat 2006.

Ordu'da düzenlenen Karadeniz Fındık Mitingi'ne 40 ilden gelen yaklaşık 100 bin kişi katıldı...Sezon başında 7.4 YTL olarak açıklanan fındık fiyatının 2 YTL'ye kadar düştüğü bir ortamda yapılan miting sonrası Ordu-Samsun karayolunu bir süre trafiğe kapatan protestoculara, polis müdahale etti...Mitingin ardından binlerce gösterici, saat 14.00 civarında Ordu-Samsun karayolunda toplanarak ulaşımı engelledi. Bölgeye çok sayıda polis ekibi sevk edilirken, Giresun İl Jandarma Komutanlığı'ndan da 100 komando ve Robocop, Ordu'ya geldi. Ordu İl Jandarma Komutanı Kıdemli Albay Nevzat Yıldız, polis panzerinin üzerine çıkarak yolu açmaları için kalabalığa seslendi. Ancak göstericiler eylemlerini sürdürmekte ısrar ettiler. Karayolunun her iki kesiminde 20'şer kilometrelik araç kuyrukları oluşurken, Jandarma Bölge Komutanı Tuğgeneral Hüseyin Güney de eylem alanına geldi. Saat 22.00 sıralarında eyleminin sona erdirilmesi için göstericilere 10 dakika süre veren Güney, "Aranızdan 3-5 temsilci seçin, sonra yolu açın. Ben bizzat Başbakan veya İçişleri Bakanı ile seçtiğiniz temsilcileri telefonla görüştüreceğim" dedi. Tuğgeneral Güney'in verdiği süre dolunca gruba müdahale emri verildi. Güvenlik güçleri cop ve biber gazı ile gruba müdahale etti. Aralarında polislerin de bulunduğu çok sayıda kişi yaralandı. 1 başkomiser ile 49 eylemci hastaneye kaldırıldı. 21 eylemci gözaltına alındı.¹⁰⁵

Ordu Mitingi, Türkiye tarihinin (bilebildiğimiz kadarıyla) en büyük çiftçi eylemidir. Bu düzeyde bir eylem beklemeyen AKP'yi şoke etmiştir. Erdoğan'ın fındık üreticilerine "anarşistler" diyerek tepki göstermesi¹⁰⁶ bu şokun ifadesidir. Bütün bu gerilimden tam bir yıl sonra yapılan seçimlerde ise AKP, Doğu Karadeniz'de Türkiye ortalamasının üzerinde bir oy oranını yakalamıştır. Eylemin ertesinde fındık fiyatlarının bir ölçüde yükseltilmesi, AKP'nin devre dışı bıraktığı Fiskobirlik'in yerine TMO'nun fındık alımı yapması ve nihayet Fiskobirlik yöneticileri ile AKP'nin bozulan ilişkilerinin bir ölçüde onarılması, AKP'nin prestijini korumasına katkıda bulunmuş olabilir. Ancak, fındık fiyatları yine de önceki yıllara göre düşüktür, dolayısıyla bu faktörler AKP'nin bölgedeki seçim başarısını açıklamaya yetmez. Konuya ilişkin en mantıklı izah Selami İnce'ye aittir:

Yaklaşık 20 kişilik fındık işçileriyle yaptığım görüşmeler sonrasında şunları anladım: Köylüler, fındık artık para etmemeye başlayınca kente göçmüşler. Kentte de herhangi bir iş yapmıyorlar ama yerleştikleri bodrum katlarda, kenar mahallelerdeki kötü evlerde yeşil kartlı, makarna ve kömürlü yeni bir

105 "Fındıkçıdan Hükümete: Kimden Yanasınız?," *Hürriyet*, 31 Temmuz 2006.

106 "Ordu Ziraat Odası Başkanı Onur Şahin: 'Hükümet, Fındığı Devirdi'," *Cumhuriyet-Tarım ve Hayvancılık Eki*, 14 Kasım 2006.

hayat kurmayı becermişler. Bu yeni kentli kesimin çocukların eğitimi için oradan buradan aldığı para, belediyenin yardımları, yukarıdaki birileri tarafından dağıtılan diğer yardımlarla ayakta kalmaları mümkün oluyor. Bulabildikleri ölçüde de yevmiye karşılığı, sigortasız güvencesiz işlere gidiyorlar. Bunu daha kaç yıl sürdürebilecekleri ya da bu tür bir yaşam biçiminin sürdürülebilir olup olmadığı tartışmalı... Yani yeni kentliler, fındıktan kaybettikleri maddi katkıyı yardımlardan kazanarak “sürdürülebilir bir yoksulluk seviyesine” ulaşmış oluyor. Bize fındık toplamaya gelen herkesin köylerinde fındığı varmış. “Köyde oturup fındığın başını beklersek yaşayamayız” diyorlar... Fındık işleri arasında bahçede küçük bir kamuoyu yoklaması yaptım. Kime oy verdiğini açıklayan herkes “AKP’ye oy attığını” söyledi. Birisi “kendisi istemediği halde mecburen AKP’li olduğunu” belirtti: “Ben Numan Kurtulmuş’u savunuyordum. Şimdi HAS Parti de AKP’ye katıldığımıza göre...” AKP’yi neden tercih ettiğine gelince, şu cevapları verdi ve bunların tercümelemleri şöyle: “Çocuk okutuyorum” (AKP bize okul masrafları parası veriyor), “sağlık hizmetleri düzeldi”, (yaşlı ve engelli için evde bakım parası alıyorum), “yollarımız düzeldi, bir sürü hizmet yapılıyor” (Kömür dağıtılıyor, başka yardımlar da veriliyor...) ¹⁰⁷

Bu değerlendirmenin yalnızca Doğu Karadeniz bölgesinin özgül koşullarını yansıtmadığını, Türkiye’nin geneli için geçerli bir çerçeve sunduğunu düşünüyoruz. AKP’nin kırlardaki hegemonyasının arkaplanında burada özetlenen muazzam yapısal dönüşüm yatıyor. 1999’dan sonra başlayan ikinci neoliberal saldırı sırasında küçük çiftçilerin çok önemli bölümü proleterleştiği için siyasal davranışlarını gelirlerinin giderek azalan bir bölümünü oluşturan tarımsal faaliyetlerden elde ettiklerine bakarak değil, kentli işçi (veya işsiz) olarak ellerine ne geçtiğine bakarak belirliyorlar. Zorunlu göçe tabi tutulan Kürtler de dahil olmak üzere yoksul köylü kökenli olan, inşaat ve tarım gibi sektörlerde geçici-mevsimlik işçilik yapan milyonlarca proleterin politik davranışlarını anlamak için de bu olguya dikkat etmek gerekiyor. ¹⁰⁸ Dolayısıyla, AKP’nin kırlardaki hegemonyasını izah etmeye çalışırken öncelikle bu yazıda sürekli vurguladığımız, çiftçilerin 1999 sonrasında

---

107 İnce, “Fındık Üreticisi..”

108 BDP’nin zorunlu göç ve diğer nedenlerle proleterleşen Kürtlerin içinde ciddi bir tabanı olduğu açık. Ancak, bu kesimin azımsanmayacak bir bölümünün sosyal politikaları nedeniyle AKP’yi desteklediği de biliniyor. Yakın dönemde yapılan ayrıntılı bir istatistiki analiz, yoksul Kürtlerin Yeşil Kart edinme oranının kendileri ile aynı yoksulluk seviyesindeki Türklerden çok daha yüksek olduğunu kanıtlamıştır (Yörük, s. 528). Bu olgu, AKP iktidarı döneminde devletin ciddi bir politik tehdit olarak algıladığı Kürtleri sisteme bağlamak için sosyal politikayı kullandığını gösteriyor. AKP, yoksul Türkler arasında ise rakipsiz konumdadır.

kitlesel biçimde proleterleşmesi olgusunu akılda tutmak gerekiyor. Tarımda ne yaşandığına bakmadan evvel AKP'nin genel olarak proletarya ile, özellikle de proletaryanın en fazla sömürülen kesimi olan işsizler ve enformel sektör işçileri ile kurduğu ilişkilere bakmak gerekiyor. Bu alanda iki temel olgu göze çarpıyor. Birincisi, AKP döneminde işçi sınıfının sömürü oranı (verimlilik artışı oranı ile ücret artış oranı arasındaki fark) giderek artsa da, Türkiye ekonomisi (2009 yılı haricinde) sürekli olarak büyümüş, işçilerin geliri az da olsa sürekli artmıştır. İkincisi ve daha önemlisi, AKP milyonlarca işsive ve enformel sektör emekçisine devlet ve belediyeler kanalıyla ciddi miktarda yoksulluk yardımı dağıtmaktadır. Bu nedenle, bu kitle AKP'den yabancılaşmamıştır. Kırıldaki hegemonyanın tarım-dışı nedenlerinin yanı sıra, doğrudan tarımla ilgili olan nedenleri de mevcuttur. Yukarıda ortaya koyduğumuz gibi, AKP 2004'ten itibaren doğrudan gelir desteğinin yanı sıra eski tip taban fiyatı ve ürün sübvansiyonu uygulamalarını da eklemiştir. 2005-2006 dönemindeki çiftçi eylemleri, büyük olasılıkla bu süreci zorlayıcı bir etkide bulunmuştur. Dolayısıyla, çiftçiler üzerindeki sömürü artsa da çiftçilerin gelirlerinde bir düşüş söz konusu değildir. Bir ekonomik kriz başlamadığı ve/veya ciddi bir düzen içi veya düzen karşıtı iktidar alternatifi ortaya çıkmadığı müddetçe AKP'nin kırlardaki hegemonyasının kırılması mümkün değildir.

12 Eylül'den günümüze değin geçen süre içerisinde tarım proletaryası da zaman zaman mücadele vermiştir. 1989-91 aralığının kentli işçi sınıfının ve küçük çiftçilerin mücadeleleri bakımından bir silkiniş dönemi olduğunu belirtmiştik. Çok daha sınırlı olmakla birlikte, benzer bir tespiti tarım işçilerinin mücadeleleri için de yapabiliriz. Ocak 1990'da Ankara'daki Atatürk Orman Çiftliği'nde 500 işçinin düzenlediği grev tarım proletaryasının bu dönemdeki ilk eylemlerinden birisidir.¹⁰⁹ Hemen ardından Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü'ne (TİGEM) bağlı işletmelerde çalışan 10 binden fazla işçi greve gitti.¹¹⁰ 20 Ekim 1991'de düzenlenen genel seçimlerin ertesinde iktidara gelen DYP-SHP koalisyon hükümeti tarım sektöründe çalışma koşullarını iyileştirmeyi ve sendikal örgütlenmeyi kolaylaştırmayı vaat etmesi-

109 "Atatürk Orman Çiftliği (AOÇ) çalışanı 500 işçi, işletmenin kurulduğu 1925'ten bu yana ilk kez dün greve gitti. Tarım-İş Sendikası başkanı Sabri Özdeş, 'Hakkımızı alana kadar mücadelemizi sürdüreceğiz' dedi." ("AOÇ'de grev," *Milliyet*, 17 Ocak 1990).

110 "Tarım-İş Sendikası'na üye 10 bin 600 tarım işçisi Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü'ne bağlı 39 işyerinde dün sabah greve başladı" ("10 bin tarım işçisi grevde," *Milliyet*, 20 Mart 1990).

ne rağmen¹¹¹ dönemin en büyük tarım grevi ile karşılaşmaktan kurtulamadı. Mayıs ve Haziran 1992’de TİGEM ve Tarım ve Köyişleri Bakanlığı’na bağlı işletmelerde çalışan 20 bine yakın tarım işçisi greve gitti.¹¹² Hükümetin grevleri yasaklamasına rağmen ısrarla devam eden mücadele¹¹³ ciddi ücret kazanımları ile sonuçlandı.¹¹⁴

Araştırmamızda 1990-92 dönemindeki bu grevlerin ardından yaşanmış başka mücadelelere rastlayamadık. Daha ayrıntılı araştırmaların başka bir dizi eylemin varlığını belgelemesi elbette mümkün. Yine de, 1990’ların geri kalanı ile 2000’li yılların ilk yarısının tarım proleteriyası açısından büyük ölçüde sessiz geçtiği belli. Dahası, yukarıda aktarılan eylemler tarım proleteriyasının azınlığını oluşturan, devlet çiftliklerinde çalışan sendikalı işçiler

---

111 “Tarım-İş Sendikası tarafından dün Ankara’da düzenlenen, ‘Türkiye’de Tarım ve Orman İşçilerinin Yasal Sorunları’ konulu sempozyuma katılan Çalışma ve Sosyal Güvenlik bakanı Mehmet Moğultay, tarım ve orman işçilerinin İş Yasası kapsamının dışında tutulmasının bir eksiklik olduğunu belirterek, ‘Bunu açıkça belirtmekten de kaçınmamak gerekir. Tarım ve orman işçilerinin İş Yasası kapsamında olmamaları, bu kesime yönelik olarak sosyal güvenliklerini sağlamak amacıyla çıkartılan yasaların da yaşama geçirilmesini engellemektedir. Tarım ve orman işçilerimizin İş Yasası’nın güvencesine kavuşturulmasına kadar geçecek sürede sendikalar örgütlenmelerini yaygınlaştırmalı ve en azından İş Yasası’nın eksikliğini gidermeye çalışmalıdırlar’ dedi ” (“Tarım işçisine müjde,” *Milliyet*, 22 Nisan 1992).

112 “Tarım ve Köyişleri Bakanlığı’na bağlı 840 işyerinde çalışan 15 bin tarım işçisi, toplu sözleşme görüşmelerinin uyuşmazlıkla sonuçlanması üzerine dün kamu kesiminin ilk büyük grevini başlattı. Tarım-İş Sendikası ile TÜHİS arasında yürütülen sözleşme görüşmelerinde ücret ve sosyal hakları içeren maddelerde anlaşmaya varılamaması üzerine alınan grev kararı dün Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Ankara işyerlerinde Türk-İş genel başkanı Şevket Yılmaz ile diğer sendika yöneticilerinin katıldığı bir toplantıyla başlatıldı” (“15 bin tarım işçisi grevde,” *Milliyet*, 29 Mayıs 1992).

113 “Bakanlar Kurulu’nun başvurusuyla grevleri ikinci kez ertelenen tarım işçileri toplu vizite eylemine başlıyor. Yarın Yalova’daki işletmede çalışan işçiler viziteye çıkacak. Diğer yörelerdeki işletmelerde de hafta içinde vizite eylemi yapılacak” (“Tarım işçisi viziteye çıkıyor,” *Milliyet*, 28 Haziran 1992).

114 “Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü’nde çalışan 8 bin 430 işçiyi kapsayan toplu iş sözleşmesi, Devlet Bakanı Şerif Ercan ile Tarım ve Köyişleri Bakanı Necmettin Cevheri’nin de katıldığı bir törenle imzalandı. Tarım-İş ile Kamu İşveren Sendikalarından TÜHİS arasında 14 aylık olarak imzalanan toplu sözleşmeyle, işçilerin ücretlerinde ilk 7 ay için yüzde 80 oranında artış yapıldı ve ayrıca seyyanen 300 bin liralık zam uygulandı. Ücretlere, ikinci 7 ay için ise yüzde 30 oranında zam yapıldı...Tarım ve Köyişleri Bakanı Necmettin Cevheri ‘Burada bir şey başlamıyoruz, toplumun çalışanlara olan borcunu ödüyoruz’ dedi. TİGEM’de greve çıkılması halinde 38 çiftlikte en az 1.5 trilyon liralık bir zararın meydana geleceğini ifade eden Cevheri, sözleşmenin bu şekilde imzalanmasının çalışanların alın terinin ve el emeğinin karşılığı olduğunu söyledi” (“Tarım işçilerinin olaylı grevi bitti,” *Milliyet*, 7 Temmuz 1992). “Tarım ve Köyişleri Bakanlığı’na bağlı işyerlerinde 54 gündür grevde olan 12 bin 396 işçiyi kapsayan toplu iş sözleşmesi...dün imzalandı. İşçilerin ücretlerine birinci altı ay için yüzde 50, ikinci altı ay için de yüzde 48 oranında zam yapıldı” (“Tarım işçilerine zam,” *Milliyet*, 21 Temmuz 1992).

tarafından düzenlenmiştir. Tarım alanında faaliyet gösteren Türk-İş'e bağlı sendika, temsil ettiği sendikal geleneğe uygun davranarak yalnızca devlet işletmelerinde örgütlenmiş, mevsimlik tarım işçilerinin örgütlenmesi için hiçbir adım atmamıştır. Türk-İş'in bu alandaki ataletinin nedenlerinden birinin mevsimlik işçilerin çoğunluğunun Kürtlerden oluşması olduğunu tahmin etmek zor değildir. İşçileri ortak sınıf çıkarları etrafında sermayeye karşı birleştirecek etkili bir sendikal ve siyasal örgütün mevcut olmaması mevsimlik işçilerin etkili bir sınıf mücadelesi vermesini engelliyor. Örgütsüzlüğü aşmadan bu durumu değiştirmek olanaksız. Mevsimlik işçiler arasında örgütlenilemek için şovenizme karşı ısrarla mücadele edebilecek, enternasyonalist bir politik öznenin müdahalesi gerekiyor. Fazla gecikmeden bu müdahaleyi yapmak yalnızca mevsimlik işçilerin tekil çıkarları bakımından değil, Türkiye işçi sınıfının genel çıkarları bakımından da elzemdir.¹¹⁵

Son dönemde mevsimlik tarım işçilerinin örgütlenmesi ve mücadelesi bakımından bazı ümit verici gelişmeler yaşanıyor. 2000'lerin ikinci yarısından itibaren Çukurova bölgesinde mevsimlik işçiler bir dizi dernek kurdular. Şubat 2005'te Adana'da Tarım İşçileri Kurultayı düzenlendi ve bir Tarım

115 Şu satırlara katılmamak mümkün değil: "Pek çok sendikacı, mevsimlik tarım işçilerinin örgütlenmesini sendikal hareketin gündemine almayı bir 'lüks' olarak görecektir ve 'Ohoo, tarım işçilerine kadar daha ne sorunlar var!' diyeceklerdir. Ancak hayat karşımıza sorunları sırayla çıkarmaz. Tersine kaynağı ve çözümü ortak olan sorunlar tümünden karşımıza çıkar ve çözüm de bunların toplamını kapsar. Bu yüzden de inşaat iş koluydu, tarım iş koluydu, metal iş koluydu diye sorunları sıraya koyup birer birer çözmek çoğu zaman sanılanın aksine ne akılcı ne de gerçekçidir! Tersine bugün asıl olan işçi sınıfının; sermayenin saldırısını püskürtmesi ise, bu bütün iş kollarındaki sınıf güçlerini mümkün olduğu kadar birleştirerek yapılabilir. Bu yüzden de sendikalar bu stratejik mücadeleyi mevsimlik işçiler gibi örgütlenmenin en geri olduğu alanda bile iş kolunun özelliklerini dikkate alarak sendikal hareketin gündeminde bir yere koyması gerekmektedir. Aksi halde sendikal hareket sadece sendikal işçiler alanında (Örgütlü işçiler sınıfın yüzde 6-7'sine karşılık geliyor) bir azınlık hareketi olarak kalmaya mahkumdur. Ve elbette mevsimlik işçilerin sorunu, son yıllarda Kürt sorunuyla birleşmiş olup, aynı zamanda Kürt ve Türk işçilerin birliği, birleşik bir sendikal mücadele için de son derece önemli bir alan olarak da karşımızdadır. Ve sendikal hareket ırkçılık ve şovenizme karşı bu alanda bir barikat oluşturamazsa, işçilerin milliyet, dil, din vb. farkı gözetmeden birliği sorunu da büyük sorun olarak 'derinleşmeye' devam edecektir. Kürt tarım işçileri, ırkçı saldırılar, toprak ağaları ve büyük çiftlik sahipleri karşısında sendikaların kendilerini korumak için hareket edeceğini bilirlerse, eğer Diyarbakır'dan; Urfa'dan, ... Ordu'ya, Manisa'ya, Bursa'ya, ... gelen Kürt tarım işçileri orada kendileri yerel sendikal platformların karşılayacağını, yerel saldırılar karşısında kendilerine sahip çıkacağını bilirse, sendikal hareketin de işçilerin kardeşliği sorununda da ırkçılık ve şovenizme karşı mücadele sorununda da bir başka aşamaya geçilecektir. Ki, eğer doğru bir mücadele planıyla hareket edilirse bunlar sendikal harekete yeni bir yük değil, onun işlerini kolaylaştıran, gücünü, etkinliğini ve itibarını artıran etkenler olarak yansıyacaktır. Sınıf sendikacılığı bir yana az çok sınıftan yana sendikacılık da bunu gerektirir" (İ. Sabri Durmaz, "Mevsimlik İşçiler ve Sendikal Mücadele," *Evrensel*, 31 Temmuz 2012).

İşçileri Temsil Komitesi kuruldu.¹¹⁶ Bu komite daha sonra işçilerin kamyon kasalarında, can güvenliğinden yoksun biçimde tarlalara taşınması uygulamasına karşı imza kampanyası düzenledi.¹¹⁷ Ağustos 2007’de Ankara’nın Polatlı ilçesinde 30 bin tarım işçisi iş bıraktı.¹¹⁸ Kasım 2007’de Çukurova’da 50 bin tarım işçisi başarılı bir grev yaparak patronların önceden belirlenen günlük yevmiye ücretinin altında yevmiye verme girişimini boşa çıkardılar.¹¹⁹ Benzer biçimde, Ağustos-Eylül 2012’de Manisa’nın Turgutlu ilçesinde 500 mevsimlik tarım işçisi grev yaparak yevmiyelerinin düşürülmesini engellediler.¹²⁰ Sendikal örgütlenmenin bulunmadığı bu alanda son yıllarda ard arda başarılı grevlerin yaşanmış olması tarım proleteriyası içinde ciddi bir kıpırdanmanın olduğunu gösteriyor. Demokratik Toplum Kongresi’nin 6-7 Nisan 2013’te Urfa’nın Viranşehir ilçesinde düzenlediği Mezopotamya Mevsimlik Tarım İşçileri Kurultayı bu hareketlenmenin daha örgütlü bir çerçeveye kavuşması için bir ilk adım olabilir.¹²¹ Ancak, Türkiye’deki sınıf mücadelesi bakımından son derece önemli olan bu alanı Kürt hareketinin tek başına belirlediği bir politik alan olarak görmek hatalı olur. Devrimci Marksistler, bir yandan kurultayda dillendirilen tarım işçilerinin sendikalaşması hedefi doğrultusunda Kürt hareketi ve solun geri kalanı ile işbirliği yapmalı, diğer yandan sendikal alanın tamamında olduğu gibi, bu alanda da kendi bağımsız, devrimci sınıf hattını örgütlemelidir.

Son olarak, devletin tarımla ilgili olmayan politikalarına karşı da kırlarda mücadeleler yaşıyor. Türkiye ekonomisi neoliberalleşirken (kapitalizme içkin bir sorun olan) çevre sorunu da ağırlaşmaya ve daha fazla gündeme gelmeye başladı. Bu durum karşısında son on beş yıldır Türkiye’de militanlık bakımından dünyadaki muadillerinden hiç aşağı kalmayan, ciddi bir çevreci-ekolojist hareket geliyor. Bu yeni hareketin en aktif unsurları ise köylüler. Köylüler, iki temel talep etrafında mücadele veriyorlar: siyanürle

---

116 “Adana Tarım İşçileri Kurultayı Yapıldı,” <http://www.sendika.org/2005/02/adana-tarim-iscileri-kurultayi-yapildi/>, 3 Şubat 2005.

117 “Adana Tarım İşçileri: ‘Bu Çile Artık Son Bulsun’,” <http://www.sendika.org/2006/01/adana-tarim-iscileri-bu-cile-artik-son-bulsun/>, 6 Ocak 2006.

118 “Polatlı’da 30 bin Geçici Tarım İşçisi Grevde,” <http://www.sendika.org/2007/08/polatlida-30-bin-gecici-tarim-iscisi-grevde/>, 29 Ağustos 2007.

119 “50 bin Tarım İşçisinin Zaferi,” http://www.birgun.net/worker_index.php?news_code=1196035426&year=2007&month=11&day=26, 26 Kasım 2007.

120 “500 Mevsimlik Tarım İşçisi İş Bıraktı,” <http://www.sendika.org/2012/08/500-mevsimlik-tarim-iscisi-is-birakti/>, 30 Ağustos 2012.

121 “Mevsimlik Tarım İşçileri Buluştu,” <http://www.sendika.org/2013/04/mevsimlik-tarim-iscileri-bulustu/>, 7 Nisan 2013.

altın aramasının durdurulması ve hidroelektrik santrallerin kurulmasından vazgeçilmesi.

Bergama direnişi, kırlardaki çevreci direnişin öncüsü olması bakımından ayrıca ele alınmayı hak ediyor. Yabancı şirketlerin madencilik sektörüne girmelerine izin verildiği 1985'ten sonra madencilik faaliyetlerinin çapı ve kapsamı hızla genişledi. Bu sürecin bir ürünü olan siyanür kullanarak altın araması faaliyetine karşı esas direniş köylülerden geldi. Eurogold şirketine karşı verdikleri militan mücadele ile Bergama köylüleri çevre mücadelesinin öncüsü oldular. 1990-1996 aralığında kamuoyu oluşturma ve hukuki kanalları kullanma yoluyla Eurogold'un faaliyete geçmesini engellemeye çalışan Bergama köylüleri, 1996'da şirketin faaliyete başlamasına izin verilmesinin ardından sokak eylemlerine başladılar. 1996-98 aralığında Bergama, Ankara ve İstanbul'da çok sayıda eylem yaparak konuyu ısrarla gündemde tuttular ve mücadeleleri etrafında ulusal ölçekte bir ittifak kurmaya çalıştılar. Mücadelenin etkisiyle artan kamuoyu baskısı sonucunda mahkemeler ard arda yürütmeyi durdurma kararları aldılar ve Kasım 1998'de Çevre Bakanlığı Eurogold'un faaliyetlerine son verdi. Bergama köylülerinin zaferinin yabancı sermayenin madencilik sektöründen kaçmasına neden olacağından korkan devlet, Nisan 2001'de Eurogold'a faaliyetlerini sürdürmesi için yeniden vize verdi. Bergama köylüleri yeniden sokağa çıkarak direndiler fakat bu kez şirket-medya-devlet üçlüsünün karşı atağıyla karşılaştılar. 1996-98 aralığında konuya ilişkin haber ve yorumlarında köylülerden sempatiyle söz eden burjuva basınının çoğunluğu bu kez tavır değiştirdi. Eurogold ve devlet yetkilileri köylülerin Türkiye'nin gelişmesini istemeyen "dış mihraklar"ın yönlendirmesiyle hareket ettiği propagandasını yaptılar.¹²² 2002'de işbaşına gelen AKP hükümeti, Bergama mücadelesinin açığa çıkardığı direniş potansiyelinden korkan şirketlere güvence verebilmek için 2004 yılında yeni bir madencilik yasası çıkardı. Bu yasa, mahkemeler aleyhlerinde yürütmeyi durdurma kararı verse bile şirketlerin faaliyetlerine devam edebileceğini hükme bağlamış, madencilik alanında sermaye birikiminin sürekliliğini sağlamak için burjuva hukukunu dahi budayarak dünya hukuk tarihine geçmiştir.¹²³

122 Bergama mücadelesinin tarihi için bkz. Şükrü Özen, Hayriye Özen, "Peasants Against MNCs and the State: The Role of the Bergama Struggle in the Institutional Construction of the Gold-Mining Field in Turkey," *Organization*, cilt: 16, no: 4, 2009, s. 547-573. Türkiye'deki milliyetçi atmosferin bir yabancı şirketin bile aklına köylüleri dış mihrakların ajanı olarak damgalama fikrini getirebilmiş olması ayrı bir yazının konusu olabilecek ölçüde ilginçtir.

123 a.g.e., s. 554, 555. Yasanın çıkmasından sonra altın arama lisansı alan şirket sayısı 61'e çıkmıştır. 2008 yılı itibarıyla, 21 şirket Türkiye'nin 17 ayrı bölgesinde altın aramaktadır (a.g.e., s. 555).

Çiftçilerin çevre mücadelesinin ikinci ayağı ise hidroelektrik santrallerin (HES) kurulmasını engelleme mücadelesidir. HES'lere karşı mücadele yeni değildir¹²⁴ ama AKP hükümetinin son birkaç yıldır HES'lerin sayısını artırmak için büyük bir gayret gösteriyor olması nedeniyle son yıllarda yoğunlaşmıştır. AKP hükümeti, toplam 2000 adet HES kurulmasını planlıyor. HES'leri işletecek şirketlere derelerin suyunu 49 yıl boyunca kullanma hakkı veriliyor. HES'lerin derelerin bulunduğu bölgenin ekolojisi üzerindeki olumsuz etkileri de biliniyor. Suyun kullanım hakkının şirketlere devredilmesine ve çevrenin katledilmesine karşı çıkan köylüler, son birkaç yıl içinde Doğu Karadeniz'den Erzurum, Dersim, Antalya ve Muğla'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada militan bir direniş ortaya koyuyorlar. HES'lerin bulunduğu bölgelerden kentlere göç etmiş olan ama özellikle yaz aylarındaki ziyaretleri sayesinde köylerle bağlantılarını koruyan çok sayıda insan da bu direnişe kentlerden destek vermek için ciddi bir gayret gösteriyor. Köylerde genç nüfusun az olması ve HES karşıtı direnişe kentlerden destek veren çok sayıda gencin varlığı nedeniyle kent-kır dayanışması HES karşıtı direnişin başarısı bakımından hayati önem taşıyor.¹²⁵ Süren direniş, HES projelerinin ilerleyişini bir ölçüde yavaşlatıyor. Bununla birlikte, HES direnişinin sonunun Bergama'ya benzememesi için bugünkünden çok daha geniş bir mücadele ittifakına ihtiyaç var.

Görüldüğü gibi, neoliberal saldırının bir boyutu olan doğa katliamına karşı son yıllarda kırlardan ciddi bir direniş gelmektedir. Ancak, söz konusu direnişler bu yazının konusu olan neoliberal tarım politikaları ile ilgili değil, neoliberalizmin enerji boyutuyla ilgilidir. Dolayısıyla, neoliberal tarım poli-

---

124 1990'ların sonunda yaşanmış bir HES karşıtı mücadeleden örnek verelim: "Cumhurbaşkanı Demirel'in kardeşi Şevket Demirel'in Kaş'ın Gömbe Yaylası'na hayat veren Uçarsu üzerinde hidroelektrik santral kurma girişimi köylülerin tepkisini çekti. Köylüler santralin göstermelik olduğunu, Şevket Demirel'in dere suyunu şişeleyip satmayı amaçladığını ileri sürüyor." ("Gömbe Köylüleri Direnişe Geçti 'Suyumuzu kesenin iflahını keseriz'," *Milliyet-Gazete Pazar*, 20 Aralık 1998).

125 Sinan Erensu, "Problematizing Green Energy: Small Hydro Plant Developments in Turkey," http://www.esee2011.org/registration/fullpapers/esee2011_c36142_1_1307137792_1401_2288.pdf, 2011, s. 16, 17.

tikalara karşı güçlü bir direnişin varlığının kanıtı sayılamaz.¹²⁶

Ne yapmalı?

Kırdaki alt sınıfların 1980 sonrasındaki mücadelelerine ilişkin incelememiz bir dizi politik sonuç çıkarmaya olanak veriyor. Politik sonuçlar derken Türkiye soluna yönelik genel önerilerde bulunmayı değil, doğrudan doğruya devrimci Marksistlerin somut faaliyetine ilişkin somut sonuçlar çıkarmayı kastediyoruz. Dolayısıyla, solun örgütlü gücünün toplamını değil, yalnızca devrimci Marksistlerin örgütlülük düzeyini veri alan, gerçekçi sonuçlar çıkarmayı hedefliyoruz. Yukarıdaki tabloya bakarak kırlarda (bugüne kadar gerçekleşen veya gerçekleşmese de ileride gerçekleşmesi ihtimali bulunan) dört temel mücadele biçiminin mevcut olduğunu saptayabiliriz. Bunlar sırasıyla (şirketlere ve devlete karşı) çevreci mücadele, küçük çiftçilerin (taban fiyatı, alım ve sübvansiyon desteği, kredi olanakları konusunda esas olarak görevdeki hükümetleri muhatap alan) mücadelesi, sözleşmeli çiftçilerin (sözleşme yaptıkları şirketlere karşı) mücadelesi ve tarım proletaryasının (patronlara karşı) mücadelesidir. Her bir başlık önemli olsa da, devrimci Marksistlerin esas olarak kentlerde örgütlü olduğu ve verili örgütlülük düzeylerinin yüksek olmadığı göz önüne alındığında, bunların hepsine birden müdahale etmelerinin gerçekçi olmadığı görülür. Bu nedenle, esas mesainin kentlerdeki işçi sınıfının örgütlenmesine harcadığı hesaba katılarak bir öncelik sıralamasının yapılması gerekiyor.

Mevsimlik işçilerin kırlarda en fazla sömürülen kesim olduğuna ve örgütlenmelerinin işçi sınıfının genel çıkarları bakımından muazzam önem taşıdığına yukarıda işaret etmiştik. Bu nedenle, devrimci Marksistlerin kırlara ilişkin politik önceliği mevsimlik işçilerin örgütlenmesi olmalıdır. Yukarıda belirtildiği gibi, mevsimlik işçiler bazı bölgelerde dernekler kurarak mücadele etmeye başlamıştır. Kürt hareketi de yakın dönemde bir kurultay

126 Burada bir parantez açıp Abdullah Aysu'nun HES'ler konusundaki bir uyarısını aktarmakta yarar var. HES'leri kuran şirketlerin istemesi halinde devletin santrallerin çevresindeki tarım arazilerini istimlak edebileceğini belirten Aysu, bu arazilerin tarım şirketlerine verilebileceğini iddia ediyor. Yukarıda Hisarcıkloğlu'dan yaptığımız alıntı burjuvazinin tarımda üretim ölçeğinin küçüklüğünden yakındığını ve arazi toplulaştırmasına önem verdiğini ortaya koyuyor. Aysu'ya göre, HES'lerin kurulmasının önemli amaçlarından birisi istimlak yoluyla tarım arazilerini blok halinde şirketlere peşkeş çekmektir (Abdullah Aysu, "Kırsaldaki Değişimin Adı HES, Bahanesi Enerji!," <http://www.karasaban.net/kirsaldaki-degisimin-adi-hes-bahanesi-enerji-abdullah-aysu/>). Bu ihtimalin gerçekleşmesi halinde HES direnişi bir toprak mücadelesi boyutu kazanarak küçük çiftçiler ile tarım şirketlerini ve devleti karşı karşıya getirebilir. Dolayısıyla, HES meselesinin neoliberal tarım politikalarıyla ilgili olmadığını söylerken şimdilik kaydını koymakta yarar var.

düzenleyerek bu alana ilişkin daha somut adımlar atabileceği sinyalin vermiştir. Devrimci Marksistler, hem bu yerel girişimleri hem de Kürt hareketinin bu konuda attığı adımları yakından izlemeli ve gücü ölçüsünde sürece müdahale etmeye çalışmalıdır. İleri sürülmesi gereken öncelikli talep tarım işçilerinin tek bir sendikanın çatısı altında örgütlenmesidir. Bu konuda hem Kürt hareketi hem de solun geri kalanı ile işbirliği yapılmalıdır. Ancak, işçi hareketi ve sendikalar içerisindeki faaliyetin geri kalanında olduğu gibi, mevsimlik işçilerin örgütlenmesi alanında da Kürt hareketinin ve diğer sol grupların politikalarına yedeklenmek değil, devrimci Marksizmin bağımsız çizgisini güçlendirmek temel çizgi olarak benimsenmelidir.

Önceliği bu şekilde saptadıktan sonra, aciliyet taşımayan ama koşullar uygun olduğunda mutlaka müdahale edilmesi gereken alanlara kısaca göz atalım. Sözleşmeli çiftçiler, küçük köylülüğün proleterleşmesinin tarımdaki özgül bir biçimi olduğu ve sözleşmeli çiftçilik modeli hızla yaygınlaştığı için devrimci Marksistler açısından mevsimlik işçilerden sonraki en önemli hedef kitle sayılmalıdır. Çiftçi-Sen, şirketler ile toplu sözleşme yapabilmek üzere sözleşmeli çiftçileri örgütlemeyi hedeflemektedir.¹²⁷ Bugüne kadar bu alanda ciddi bir mesafe alınmamış olsa da, ileride yaşanabilecek birkaç örgütlenme deneyimi tarım alanındaki mevcut statükoyu sarsacak bir süreci başlatabilir. Dolayısıyla, devrimci Marksistler nesnel örgütlülük düzeylerine uygun, mütevazı biçimde Çiftçi-Sen'in bu alandaki faaliyetlerine katılmayı bir görev olarak önlerine koymalıdır.

Sözleşmeli üretici olmayan küçük üreticilerin mücadeleleri ile köylülerin çevre mücadeleleri önemli mücadele başlıklarıdır. 2006'daki Ordu mitingi, ülke gündemini aniden altüst ederek Tayyip Erdoğan'ı sıkıştırmıştır. Köylülerin HES karşıtı mücadelesi de son dönemde ciddi bir halk desteği kazanmıştır. Devrimci Marksistler, her iki alandaki mücadeleleri imkânları ölçüsünde desteklemelidir. Ancak, sınıfsal öncelikleri nedeniyle her iki alanda da **kısa vadede** destekçi olmakla yetinmelerini gerekir. Küçük çiftçilerin kalabalıklığına bakarak bu öncelik sıralamasının geçerliğini sorgulayacak olanlara incelememizin temel bulgularını yeniden gözden geçirmelerini salık veririz. Devrimci Marksistler, örgütlenme önceliklerini mutlak nüfus rakamlarına bakarak değil, sınıfsal dönüşümün doğrultusuna bakarak saptarlar. Küçük çiftçilerin hızla sözleşmeli çiftçi haline geldiği bir dönemde şimdilik sayıları daha az olan sözleşmeli çiftçileri örgütlemek daha kalabalık

127 Çiftçi-Sen'e bağlı Tütün-Sen'in konuya yaklaşımı için bkz. Ali Bülent Erdem, "Tütünde Sözleşmeli Üreticiliğe Karşı Toplu Pazarlık...", *Cumhuriyet-Tarım ve Hayvancılık Eki*, 12 Eylül 2006.

sözleşmeli olmayan çiftçileri örgütlemekten stratejik bakımdan daha isabetli bir adımdır çünkü bunu yapmak geleceğin mücadelelerine hazırlanmak demektir. Ayrıca, hızla dönüşen tarım alanındaki gelişmeleri sürekli izlemek ve öncelikleri değiştirebilme esnekliğine sahip olmak gerekir. Örneğin Abdullah Aysu'nun öngörüsü doğru çıkar da devlet HES'lerin çevresindeki tarım arazilerini tarım şirketlerine peşkeş çekmeye başlarsa ve bu militan bir toprak mücadelesini gündeme getirirse devrimci Marksistlerin bu mücadeleye derhal müdahale etmeleri gerekebilir. Benzer biçimde, devlet Tohum Kanunu'nu harfiyen uygulamak üzere kolluk kuvvetlerini kullanmayı da içeren bir baskı politikası benimserse, küçük çiftçilere destek bir anda öncelik kazanabilir.

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı sonrasında makineleşmenin ve modern girdi kullanımının yaygınlaşması sayesinde az gelişmiş ülkelerin önemli bölümünde tarım hızla modernleşti. Bu ülkelerde nüfusun ezici bölümünü oluşturan az topraklı köylü yığınlarının bir kısmı modernleşme sürecinde fazla işgücü haline gelerek tarımdan kopmaya, proleterleşmeye başladı. Bununla birlikte, uluslararası sermayenin ve bu ülkelerin yerel burjuvazilerinin bu dönemde küçük ölçekli tarımın modernleştirilmesini temel birikim stratejisi olarak benimsemiş olması küçük köylülüğün mülksüzleşme ve proleterleşme temposunu bir ölçüde frenlemiş, sürece tedrici bir nitelik kazandırmıştır. 1970'lerin ilk yarısında başlayan dünya ekonomik krizinin ardından neoliberalizmin sermayenin temel yönelişi haline gelmesiyle birlikte tarım politikaları da değişti. İşçi sınıfının kazanılmış haklarının yanı sıra, küçük köylülerin kazanımlarının tırpanlanması da gündeme geldi.

Sermaye tarımı daha verimli hale getirmek ve kârlarını artırmak için birbiriyle bağlantılı iki politika uyguladı. İlk olarak, taban fiyatı ve sübvansiyon gibi destekler azaltılarak daha fazla köylünün tarımı terk etmesi sağlandı. Bilindiği gibi, neoliberalizm öncesi dönemde kıtlık tehlikesinin ortadan kaldırılması ve kentli işçi sınıfının yeniden üretim masraflarının düşürülmesi amacıyla az gelişmiş ülkelerin tamamında başta tahıl üreticileri olmak üzere küçük çiftçiler devlet tarafından desteklenmişti. Bu desteklerin önemli bölümü emperyalist ülkelerden alınan yardım ve borçlarla finanse edilmişti. 1980 sonrasında uluslararası işbölümünün değişimine paralel olarak, az gelişmiş ülkelerde tahıl vb. ürünlere verilen destekler azaltıldı. Bu durum küçük üreticilerin önemli bölümünün tamamen veya kısmen proleterleşmesine yol açtı. Ancak, tarım üzerindeki nüfus baskısının azaltılması

kârların artırılması için yeterli değildi. Tarımın standart üretime daha yakın hale gelmesine olanak veren teknolojik dönüşümlerden yararlanabilmek için tarım sermayesinin üretimi eskisinden daha sıkı biçimde kontrol etmesi şarttı. Tarım sermayesi, büyük miktarda ve standart hammadde ihtiyacını karşılayabilmek için sözleşmeli çiftçilik yöntemini eskisinden fazla kullanmaya başladı. Hazırlanan sözleşmeler, çiftçilerin aynı tip girdileri kullanmasını şart koşarak hammaddelerin standartlaşmasını sağlarken, çiftçileri sözleşmede taahhüt ettikleri miktarda ürünü arz etmeye mecbur bırakarak sermayenin artan hammadde ihtiyacını karşıladı. Kullanılan girdilerin standardizasyonu girdi sanayisini tarımdaki sermaye birikimi sürecinin önemli bir aktörü haline getirdi. Pek çok ülkede çıkarılan patent yasaları, çiftçileri büyük şirketlerin ürettiği girdileri kullanmaya zorlayarak süreci hızlandırdı. Böylelikle gıda ve girdi üreten firmaların tarım sektöründeki gücü iyice arttı. Dünya tarımı hızla tekelleşti.

Türkiye tarımı, 1980 sonrasında bu sürecin bir parçası olarak dönüştü. Fiyat ve sübvansiyonların azaltılması ve belirli ürünlerin üretimine kota konması küçük köylülüğün proleterleşme ivmesini artırdı, kır nüfusunun son otuz yılda yarıdan fazla azalmasına yol açtı. Kırdan yaşamaya devam edenlerin önemli bölümü gelirlerinin büyük bölümünü tarım-dışı sektörlerde işçilik yaparak kazanmaya başladı. Tarım ve hayvancılıkla geçinmeye devam edenler ise hızla sözleşmeli çiftçiliğe yöneldiler. Devletin cömert kredi ve sübvansiyonlar vererek desteklediği sözleşmeli çiftçilik, öteden beri gıda sektöründe faaliyet gösteren firmaların yanı sıra, daha önce tarımla ilgilenmeyen holdingleri de sektöre çekmeye başladı. Sözleşmeli çiftçiliğin yaygınlaşması tek tip girdi kullanımını artırarak girdi üreten firmaları güçlendirdi. Ayrıca, Tohum Kanunu ile küçük çiftçilerin girdi kullanımını üzerindeki kontrolüne son vererek tohum firmalarının tekel konumu pekiştirilmeye çalışıldı.

Neoliberalleşen Türkiye tarımında beş ana sınıfın varlığı belirgindir. Üretim ve dolaşım alanını kontrol eden tekeller sınıfsal hiyerarşinin en tepesinde yer alır. Öteden beri tarımdan para kazanan taşra zenginlerinin yanı sıra, genişleyen kâr olanakları nedeniyle iştahı kabaran ve tarıma yatırım yapmaya başlayan kent zenginlerini de içeren büyük ve orta tarım burjuvazisi, ücretli emek gücü istihdam edip tekellerle tedarik sözleşmeleri yaparak sermaye birikimine yöneldiler. Tamamen veya kısmen proleterleşen küçük köylülerin tarım ve hayvancılıktan geçinen bölümü, sözleşmeli çiftçilik yaparak kendi topraklarında proleterleşirken, devletin 1990'larda uyguladığı zorunlu göç nedeniyle hızla mülksüzleşen Kürt köylülerinin bir bölümü, kır

proletaryasının en güvencesiz koşullarda çalışan, en fazla sömürülen kesimi olan mevsimlik tarım işçilerine dönüştüler.

12 Eylül darbesiyle birlikte ezilen çiftçi hareketleri, 1980'lerin sonlarında yükselen işçi hareketine paralel olarak yeniden canlandı. 1980-86 aralığında küçük çiftçilere karşı uygulanan gaddar neoliberal politikaların sona ermesinde ve 1990'larda küçük çiftçilerin ekonomik durumunun bir ölçüde düzelmesinde başka faktörlerin yanı sıra bu eylemler de ciddi bir rol oynadı. 1990'ların başında tarım proletaryasının azınlığını oluşturan, devlet çiftliklerinde çalışan, sendikalı tarım işçileri bir dizi başarılı grev örgütleyerek kazanımlar elde ettiler. Ancak, tarım proletaryasının çoğunluğunu oluşturan mevsimlik tarım işçilerinin örgütsüzlüğü devam ettiği için tarım proletaryası sermayeye karşı bir bütün olarak direnemedi. Mevsimlik tarım işçilerinin sendikasız olmalarına rağmen son yıllarda bir dizi başarılı grev yapabilmesi bu alanın işçi sınıfının mücadelesi bakımından barındırdığı ciddi potansiyeli ortaya koyuyor. Son yirmi yılda tarım politikaları haricindeki sorunlar da kırlarda mücadele konusu oldu. Siyanürle altın aranmasına ve HES'lerin yapımına karşı militan direnişler yaşandı.

Kırlarda yaşanan sınıf mücadelelerine ilişkin bu incelememiz, devrimci Marksistlerin somut görevlerini bugünkü örgütlülük düzeylerine uygun ve gerçekçi biçimde belirlemelerine olanak sağlıyor. Türkiye proletaryasının en fazla sömürülen kesimi olan mevsimlik tarım işçilerinin örgütlenmesi işçi sınıfının genel çıkarları bakımından muazzam önem taşıyor ve bu nedenle devrimci Marksistlerin kırlara ilişkin politik önceliğini oluşturuyor. Bunu küçük çiftçilerin proleterleşmesinin özgül bir biçimi olan sözleşmeli çiftçilik başlığı izliyor. Sözleşmeli çiftçilerin şirketlerle toplu sözleşme yapma talebiyle örgütlenmesi çabalarına katılım mutlaka gündeme alınmalıdır. Nihayet, küçük çiftçilerin devlet desteğinin artırılması, istediği tohumu kullanma hakkı ve doğayı şirketlerden korumak için verdikleri mücadeleye destek verilmeli ve bu mücadelelerin seyrine bağlı olarak gerektiğinde bu başlıklara daha aktif biçimde müdahale etme seçeneği mutlaka göz önünde tutulmalıdır.

Bu saptamaların ardından, bu yazının en önemli sonucunun köylülerin kitlesel biçimde proleterleşmesi olduğunu bir kez daha vurgulayalım. İstatistiklerde halen çiftçi olarak görünenlerin bile önemli bölümü proletaryanın saflarına katılmıştır ve (yukarıda, Doğu Karadeniz'deki fındık üreticilerinin politik tutumunu incelerken gördüğümüz gibi) politik tutumlarını çiftçi kimlikleri temelinde değil, proleter kimlikleri temelinde belirlemektedir. Bu

Devrimci Marksizm

nedenle, devrimci Marksistlerin kent proletaryasının örgütlenmesine öncelik veren örgütlenme stratejisi, kırlardan bakıldığında dahi doğru görünmektedir. Elbette önemli olan, proletarya saflarına katılan milyonların burjuvaziye karşı mücadeleye atılmalarını sağlayacak politik araçların yaratılmasıdır.